

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.09.395 ВЕДОМСТВОЛОР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕБЕШ

Кол жазма укугунда

УДК:894.341:372.882(575.2)(043.3)

ЭШИЕВ АСЫЛБЕК МИРЗАТИЛАЕВИЧ

**АКЫНДАР ПОЭЗИЯСЫ: ЭВОЛЮЦИЯСЫ, ИНТЕГРАТИВДИК
ТЕНДЕНЦИЯСЫ; ТИПОЛОГИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕР (XI-XV к.к.)**

Адистиги: 10.01.01 – кыргыз адабияты

**Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу ъчын жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2011

Диссертациялык иш КР Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда аткарылды

Илимий консультант: филология илимдеринин доктору,
профессор **А.Акматалиев**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,
профессор **А.Садыков**

филология илимдеринин доктору,
профессор **Абдезулы Канseit**

филология илимдеринин доктору,
профессор **Абдименулы Ёмърхан**

Жетектөөчү мекеме: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасы

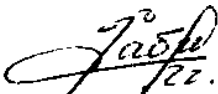
Диссертация 2011-жылдын 2-июнунда саат 13.00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана КР Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруучу Д.10.09.395 Диссертациялык кеешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чый проспекти, 265-а.

Диссертация менен КР Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2011-жылдын 29-апрелинде таркатылды.

Диссертациялык кеештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

 Сабитова

ИШТИН ЖАЛПЫ МЪНЁЗДЁМЁСЪ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Ёлкёбъз эгемендъльльккё жетишкенден бери кыргыз эли ёзынън байыркыдан бьгънкъ кьнгё чейинки тарыхына, маданиятына жана адабиятына зор кызыгуу менен кёбъл буруп келет. Кееш доорундагы кёптёгён баалуулуктар кайра каралып, оьдоп-тъзёёлёргё, толуктап-тактоолорго дуушар болуп жатканы да ырас. Кийинки он беш - жыйырма жыл ичи кыргыз элинде ёзынън эзелки басып ёткён жолунда дымып жаткан ички жигери сьрёмёлёп, пассионардык жарылууларга кабылып, ёзынън этникалык «менин» аьдап-туйган эл бьгънкъ кьнгё башкача кёз караш менен карап калганы да анык. Бул ёзгёчё гуманитардык, маданий жана адабий чёйрё жаатында кёбърёёк байкалууда. Кёрсё, биз издеп таппай жьргён баалуулуктар, элдик маданият менен адабияттын баа жеткис байлыктары, кёёнёргъс бай материалдары элдин ёзындё, анын байыркы, орто жана соьку доорлорунда катылып жаткан экен. Акыркы жетимиш жыл ичи кеештик идеология кан-жанына сиьип калган эгемендъ ёлкёнън жарандары ьчън тёп келген мамлекеттик идеологияны иштеп чыгып, эл арасына жайылтуунун кыйынчылыгы да ушундай баалуулуктардын жетишсиздигинен кёрънёт кыязы.

Мына ушул доорлордон орток тьрк поэзиясы менен теь катарда кыргыз элинин зор тарыхый, маданий, этнологиялык, этнографиялык, адабий жана кёркём сёз ёнёрнё жаткан эсепсиз элдик казына-кенч кёрънёт. Орток тьрк акындары кайсы элдин же уруунун ёкълдёрънён болгондугу тууралуу тарых барактарында да, чыгармаларында да айтылган эмес, дээрлик баарында теь «тьрк эли», «тьрк тили», «тьрк поэзиясы» деген тышьнъктёр гана айтылат. Орто кылымдардагы тьрк адабиятын тьрк тилдъ элдеринин жалпы мурасы экендиги тууралуу пикирлерди бир катар адистер, илимпоздор баса белгилешкен. Маселен, убагында Ч.Айтматов, Т.Чоротегин, Э.Наджиь, Н.Келимбетов, С.Байкожоев ж.б. орто кылымдык тьрк поэзиясына мына ушундай позициядан карашкан. Алардын пикиринче этникалык кёз караштан алып караганда, VI-IX кылымдардагы байыркы тьрк жазма эстеликтерин, ошондой эле X-XV кылымдардагы чыгармаларды азыркы учурдагы тьрк тилдъ элдердин кайсы бирине тиешельъ деп эсептёё татаал иш. Ошону менен бирге орток тьрк адабиятынын чегинде кыргыздык башаттагы кёрънъштёр, белгилер орун алгандыгына басым жасалып келет. Маселен, Т.Сыдыкбеков, К.Артыкбаев, К.Асаналиев, А.Эркебаев, С.Закиров, Ж.Шериев, А.Абдыразаков, П.Ирисов ёдъь илимпоз адистер орто тьрк доорундагы (XI-XV к.к.) поэзиядан кыргыздардын жашоо образына, менталитетине, маданиятына жана адабиятына мьнёдъь мазмун менен формаларды кёръшёт. Орток тьрк поэзиясындагы идеялардын жалпы элдик

мънѣзь акындын (ырчынын) бул же тигил этникалык топко тиешель экендигине карабай, бардык эле элдердин жалпы адамзаттык рухий жана адеп-ыймандуулугунун жалпылыгын тѣзгѣн жана жалпы адамзатынын энчиси болгон мындай рухий жалпылык тѣрдѣ этникалык бирдиктердин маданиятынын ѣзънчѣльгън даана кѣрсѣтъгѣ шарт тѣзѣп бере алган. Тѣрк тилдѣ элдердин жалпы энчиси болгон орток тѣрк поэзиясынын алкагында кыргыз жазма жана оозеки поэзиясы параллелдѣ жашап келген. Орто кылымдардагы акындар поэзиясынын ѣнѣгѣ тенденциясынын ѣзгѣчѣльгъ улутка чейинки этникалык бирикмелик мѣнѣзгѣ жана жашоо ордунун белгилѣ бир территориялык туруктуулукта сакталбагандыгы салттуулугуна негизделгендиги болуп саналат.

Тѣрк элдеринин орток поэзиясын жана акындар поэзиясынын генезисин, эволюциясын, интегративдик тенденциясын изилдѣѣ, ѣздѣштѣрѣ, анын дѣйнѣльк адабияттагы ордун, кошкон салымын, андагы ойлордун, идеялардын заманбаптуулугун кѣргѣзѣ бѣгънкѣ кѣндѣ зарыл. Мына ушул ѣѣттѣн алганда биз тандап алган «Акындар поэзиясы: эволюциясы, интегративдик тенденциясы; типологиялык процесстер (XI-XV к.к.)» деген тема актуалдуу. Учурда бул проблемадагы атайын илимий багыттагы системалуу изилдѣѣнѣн жетишсиздиги, кѣтѣрѣлгѣн проблема боюнча илимий-теориялык эмгектердин, окуу китептеринин жана окуу куралдарынын чектелѣ экендиги жана азыркы мезгилде жогорку окуу жайларында, илим-изилдѣѣ мекемелеринде жана орто мектептерде бул багыттагы изилдѣѣгѣ болгон муктаждыктары диссертациябыздын **актуалдуулугун** тѣшѣндѣрѣт.

Аталган тема КР Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий-изилдѣѣ иштеринин **перспективдѣ иш планынын** алкагында тандалып алынган.

Жашоо образына, ордуна, чыгармачылык ишмердѣльгънѣн тѣрдѣ формасына карай орто кылымдардагы акындар поэзиясынын ѣкѣлдѣрѣ жазгыч акындар жана тѣкмѣ акындар деп эки топко бѣльнѣт. Биринчи топко, маселен, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари-Барскани, Кожоакмат Ясави, Адиб Акмат Жѣгнеки, Кутб Хорезми кирсе, кийинки топко Кет Бука, Токтогул ырчы, Толубай сынчы жана Асан Кайгыны кошууга болот. Бул эки топту тѣзгѣн акындардын чыгыш ата-тегинин, таптык жана дѣйнѣгѣ болгон кѣз караштарынын тѣрдѣльгънѣ карабастан баары гумандуулук, изгилик жана илим-билим темасын чагылдырууда прогрессивдѣ заманбап кѣз карашта тургандыгын белгилѣѣ маанильѣ.

Орто кылымдардагы орто азиялык жазма жана оозеки поэзия проблемасынын ѣстѣндѣ белгилѣ чыгыш таануучулар В.В.Радлов, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, Х.Ѣте, Е.Ѣ.Бертельс, П.Пельо, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, А.Бомбачи, А.Н.Кононов, И.В.Стеблева, С.Нафиси,

И.С.Брагинский, Е.А.Полякова, А.Маргулан, Б.Кенжебаев, А.Мирзоев, Х.Г.Кор-Оглы, Н.М.Маллаев ж.б. бир катар баалуу илимий эмгектерин жаратышкан. Кыргыз жана тектеш элдерден Х.Суюншалиев, С.Калиев, С.Каскабасов, Н.Келимбетов, С.Байкожоев, К.Артыкбаев, А.Алтымышбаев, С.Закиров, Б.Кебекова, А.Эркебаев, А.Акматалиев, Ж.Шериев, А.Абдыразаков, П.Ирисов, З.Эралиев ыды адабият таануучулар бул тармакта ызырлы эмгектенишкен жана табылгалуу илимий изилдөөлөргөн жыргышыкөн. Бул багытта ХХ к. 50-80-ж.ж. Жусуп Баласагындын чыгармачылыгы боюнча Валитова А.А., Каримов Н., Егубаев А., Тухлиев Б. кандидаттык изилдөөлөргөн жакташкан, жалпы эле орток тырк поэзиясы багытында кийинки мезгилдерде казактардан Д.Месимханулы, А.Тойшанулы, ызбектерден Д.Юсупова, тажиктерден Б.Максудов, М.Б.Султонов, Ш.А.Бобоев, М.О.Джумаев, армяндардан М.Г.Джанполадян, кыргыздардан Н.Ш.Турдубаева, К.О.Кулалиева, Д.Б.Саттаркулов, Э.А.Сатылканова ж.б. диссертацияларын коргошкон.

Илимий иштин объектиси. XI-XV кылымдардагы акындар поэзиясы.

Илимий иштин предмети. XI-XV кылымдардагы акындар поэзиясынын эволюциясы, интегративдик тенденциясы, типологиялык процесстери.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: XI-XV кылымдардагы акындар поэзиясынын эволюциясын, андагы интегративдик тенденцияларды, типологиялык процесстерди аныктоо жана анын дыйнөлүк адабияттагы ордун, ролун, маанисин, заманбаптуулугун айкыndoо.

Изилдөөнүн максатына карай төмөнкүдөй милдеттерди чечы талабы келип чыгат:

- XI-XV кылымдардагы акындар поэзиясын, анын эволюциясын, интегративдик тенденциясын жана типологиялык процесстерин аныктоо;
- орток тырк поэзиясынын алкагында кыргыз поэзиясы параллелдө жашап келгендигин, кыргыздардын рухий дыйнөсүнө, жашоо образына, фольклордук жана адабий традициясына мөнөздө ыр формалары, салттуу поэтикалык ыкмалар арбын экендигин тастыктоо;
- акындар поэзиясы менен фарсы поэзиясынын интегративдик мөнөзүн, поэтикалык салттуулуктарын айгинелөө;
- акындар поэзиясынын өкүлдөргөнүн элеген тарыхый-маданий ордун, адабий-эстетикалык ролун жана алардын поэзиясынын бгынкү күндөгү актуалдуулугун ырастоо.

Изилдөөнүн илимий жабычылдыгы жана теориялык мааниси.

XI-XV кылымдардагы:

- акындар поэзиясынын чыгармачылыгына бгынкү ХХI кылымдын коомдук-саясий, тарыхый-маданий жана дыйнө таанымдык жагдайынан карап тышынгөдө орток тырк-кыргыз поэзиясынын «алтын доорунун» позициясынан

туруп каралгандыгы;

- акындар поэзиясынын дыйнёлтк маданий, адабий тенденцияга кошкон салымы, орду жана ролу илимий негизде аныкталгандыгы;

- акындар поэзиясынын эволюциясы, интегративдик тенденциясы жана типологиялык процесстери биринчи жолу илимий-теориялык анализге алынышы жана кыргыз адабияты илиминдеги жабылык катары бааланышы;

- акындар поэзиясынын элдик оозеки чыгармачылык, байыркы тьрк рун тексттери жана фарсы поэзиясы менен интегративдик мьнэзь тууралуу алгачкы илимий эмгектин иштелип чыгышы.

Илимий иштин практикалык баалуулугу: Изилдөөнүн натыйжаларын (монографиялар, окуу куралдары) илим-изилдөө мекемелеринин кызматкерлери, жогорку окуу жайларынын окутуучулары жана студенттери, орто окуу жайларынын мугалимдери жана окуучулары тарабынан окуу китеби, окуулук жана колдонмо катары колдонууга жана ЖОЖдордун окуу программаларын, окуу китептерин, окуулуктарын тзъьдө авторлор тарабынан пайдаланууга болот. Изилдөөнүн натыйжаларын жогорку окуу жайларынын филология адистигиндеги «Акындар поэзиясынын тарыхы», «КМШ жана Чыгыш элдер адабияты», «XIX к. чейинки кыргыз адабияты» предметтерин ётььдө колдонууга жарайт.

XI-XV кылымдардагы акындар поэзиясынын методологиялык негизи болуп: дыйнёлтк байыркы жана орто кылымдардагы адабияттын тарыхы, орток тьрк поэзиясынын тарыхынын жана теориясынын маселелери; адабият жана анын тарыхы, кыргыз адабияты, фольклор, акындар поэзиясы боюнча окуу китептери жана окуу куралдары; чет элдик жана кыргыз окумуштуу адабият таануучуларынын жазма жана оозеки поэзия багытындагы эмгектери; тарыхый, философиялык, этнологиялык, этнографиялык жана геосаясий маселелерди козгогон илимий эмгектер; кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы, байыркы тьрк рун тексттери, акындар поэзиясы (ырчылар чыгармачылыгы); акын, жазуучулардын публицистикалык эмгектери саналат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

XI-XV кылымдардагы:

- акындар поэзиясынын Чыгыш адабиятында ээлеген орду, тарыхый-маданий жана адабий ролу, полиэтникалык мьнэзь, идеялык маани-маьызы боюнча илимий-теориялык тыянактар;

- жалпы тьрк поэзиясынын алкагындагы кыргыз акындар поэзиясынын ёньгъьсьндө элдик оозеки чыгармачылыктын, байыркы тьрк рун тексттеринин маданий-маалыматтык мааниси жана орду; жазма жана оозеки поэзиядагы интегративдик тенденциялар, типологиялык параллелдер;

- акындар поэзиясы менен фарсы поэзиясынын интегративдик мьнэзь; акындар поэзиясынын ыр формаларынын, поэтикалык ыкмаларынын

табияты, оошучулук мьнэзь маселелери;

- акындар поэзиясы боюнча илимий-изилдөөнүн натыйжалары жана илимий-теориялык тыянактар.

Изилдөөчүнүн жеке салымы.

- XI-XV к.к. акындар поэзиясындагы интегративдик тенденциялар жана типологиялык процесстер;

- XI к. чейинки тьрк жазма поэзиясынын жашап келгендигин айгинелөө;

- элдик оозеки чыгармачылыктагы кошок, арман, санат-насыят, терме жанрларынын ыр тьзълштёрнүн акындар поэзиясынын ыр формаларынын калыптанышындагы интегративдик функциясы;

- «Манас» эпосунун байыркы рун тексттерине жана жазма да, оозеки да поэзияга тийгизген таасири;

- орто кылымдардагы фарсы поэзиясы (Рудаки, Фирдоуси, Минучихри, Хайям, Санаи, Низами Гянжеви, Эмир Хосров Дехлеви, Жами ж.б.) менен тьрк поэзиясынын (Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари, Кожоакмат Ясави, Адиб Акмат Жьгнеки, Кутб Хорезми ж.б.) тарыхый-генетикалык жакындыгы жана тыгыз интегративдик карым-катыштыгы;

- төкмө ырчылар Кет Буканын, Токтогул ырчынын, Толубай сынчынын, Асан Кайгынын чыгармачылыктарынын өз ара интегративдик, полиэтникалык жана сынчыл-демокративдик мьнэзь.

Иштин апробациясы. Жалал-Абад мамлекеттик университетинин «Кыргыз жана чет элдер адабияты» кафедрасында (2002-2003), Баткен мамлекеттик университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» кафедрасында (2003-2008), Жалал-Абад мамлекеттик университетинин «Кыргыз тили жана адабияты» (2008-2009) кафедрасында, КР Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда (2006-2010) илимий докладдарды, макалаларды жана отчетторду талкуулоо жолу менен ишке ашырылды. Изилдөө иши боюнча эл аралык жана республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда докладдар жасалып, талкууланып келинди.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары: «Акындар поэзиясы (XI-XV к.к.)» (19,75 б.т.), «Орто тьрк доорундагы педагогикалык ойлор» (19,25 б.т.), «Орто кылымдык орток тьрк жана иран-тажик поэзиясындагы интегративдик процесстер: гумандуулук идеялары» (11,5 б.т.), «Орто кылымдардагы кыргыз жазма жана оозеки поэзиясы: интегративдик тенденциялар, типологиялык процесстер» (11,25 б.т.) аттуу монографияларда, «Батыштагы байыркы тьрктөр» (15,75 б.т.) окуу китебинде жана отуздан ашуун илимий макалалар илимий жыйнактарда, журналдарда жана «Кабарларда» жарыяланган.

Диссертациянын тьзълшъ: Изилдөө иши төрт главадан, он ьч

параграфтан, главалардын корутундуларынан, жалпы корутундудан, адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы кѐлѐмѝ 321 бет, анын ичинен 14 бет (217 библиографиялык булак) адабияттардын тизмесин тѝзѝт.

ИЗИЛДѐЁНЪН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришьдѝ изилдѝе ишинин актуалдуулугу жана проблемасы, объекти жана предмети, максаты жана милдеттери, методологиясы; илимий жабычылдыгы жана теориялык мааниси, практикалык баалуулугу ачылган; коргоого алынып чыгуучу жоболор, изилдѝечънън жеке салымы жана изилдѝенън жыйынтыктарынын жайылтылышы тактап кѝрсѝтългѝн.

Диссертациянын биринчи главасы **«Орто кылымдардагы акындар поэзиясынын ыр тѝзълъштѝрѝ, алардын интегративдик мънѝзѝ»** деп аталат. Биринчи параграфта **«Орто кылымдардагы акындар поэзиясынын кыргыз адабиятындагы орду»** маселеси каралат. Акындар поэзиясынын боордош търк тилдѝ элдердин (татар, азербайжан, казак, ѝзбек, търкмѝн, уйгур) адабияттарындагы орду, изилдениши жана бъгънкъ къндѝгъ абалы маселелери иликтѝгѝ алынат. Маселен, татар жазма адабияты ѝзънън башатын IX кылымдан деп карайт жана биз кыргыз адабиятына тиешелѝ деген авторлордун эмгектерин татар адабиятынын рухий башаты деп эсептейт. «Узбек адабияти тарихи» беш томдугунун (1977-1980) биринчи тому байыркы мезгилден (орток търк эстеликтери) XV к. орто ченине чейинки доорду камтыса, экинчи тому жалаѝ Алишер Навоинин чыгармачылыгына арналган. XV к. чейинки адабиятка Орхон-Энесай руникалык тексттери, Махмуд Кашгаринин «Диваны», Юсуф Баласагунинин «Кутадгу билиг», Ахмад Ясавинин «Дивани хикмат», Ахмад Югнакинин «Хибатул хакаик» ѝдѝ XI-XII к.к. караханид-търк мамлекети доорундагы адабий чыгармалар кирген. Ёткѝн кылымдын 70-ж.ж. акырынан баштап казак аалымдары байыркы казак адабиятын изилдѝе маселесине ѝтѝ зор ынтаа менен киришкен. Натыйжада «Эртеги доордогу казак адабияты» (1984) коллективдѝ эмгеги, «XIX кылымдагы казак поэзиясы» (1985) жыйнагы жарык кѝргѝн. 1980-1985-ж.ж. «Огуз-наме» жана «Мухаббат-наме» поэмалары илимий котормого алынып, алардын сюжеттери, композициясы жана жанрдык ѝзгѝчѝлѝктѝрѝ ѝйрѝнългѝн. Элдик оозеки чыгармачылыктын жанрларын мънѝздѝгѝ алуу ѝчън търк жана монгол тилдѝ булактар, маселен, Орхон-Энесай тексттери, Рашид ад-дин, Жалаир, Абулгазинин баяндамалары, «Монголдордун ыйык баяндары», «Кутадгу билиг», «Дивану лъгат ат-търк», «Кодекс Куманикус», «Огуз наме» ж.б. кенен-кесири колдонулган.

Ошентип, XX к. 70-80-ж.ж. тектеш казак, ёзбек, татар, уйгур адабияттарында орток търк поэзиясына программалык негизде – жалпы търк элдеринин мурасы катары да, ёздёрънын улуттук адабиятынын башаты катары да карашкан жана калыбынан жазбай бгынкъ кынгё чейин илимий изилдёё иштеринин басыгын тёмёндётпёй улантып келишет.

Изилдёё боюнча орто кылымдык Батыш ренессансы ычын байыркы грек антик кёркём ёнёръ жана адабияты материалдык булак жана идея болуп берсе, Чыгыш кайра жаралуусу ычын байыркы диний-рухий китептер (“Веда”, “Авеста”, “Бал китеп”), фольклор, байыркы рун тексттери, элдик дастандар негиз болгон. Орток търк акындарын “Махабхарата”, “Калила менен Димна”, “Тоту-нама”, “Мий бир тын”, “Синдбад-нама”, “Вис менен Рамин”, “Вамик менен Азра”, “Саламан менен Абсал”, “Гаршасп-нама”, “Огуз-нама”, “Коркут-ата” ёдыъ дастандар, “Манас”, “Алып Манаш”, “Алпамыш”, “Кёр уулу”, “Эр Тёштък”, “Урал батыр”, “Кырк-кыз” ёдыъ элдик эпостор кёркём-эстетикалык жактан тарбиялап, адабий багыт, чыгармачыл шык алууга търткъ берген.

Ёныгынын търдыъ тарыхый-саясий баскычына жана “социалдык-психологиялык климатына” (И.Гердер) карай Батыш менен Чыгыштын кёркём ёнёр менен адабиятындагы тематика, идея, мазмун, форма, традициялуулук, кёркём методдор арасында чоъ ажырым пайда болгон. XI к. калыптанган социалдык-психологиялык климаттын XVI к. урашы менен Чыгыш орток търк жана фарсы кайра жаралуу доорунун да кынъ баткан. Орто кылымдагы прогрессивдыъ, гумандуу адабияттын ордуна реакциячыл, конфессионалдык, деспоттук режимдердин кучагында калган кёз каранды кёркём ёнёр менен адабият жашап калган. Акындар поэзиясындагы абал мурунку X кылым менен кийинки XVI кылымда кандай эле деген суроо туулушу мьмкын. Легендарлык Жайсаъ ырчыны, Ырамандын ырчы уулу тууралуу маалыматтардан тышкары бизде Баласагындык Жусупка чейинки даректыъ акындар жокко эсе (Минучихринин маалыматтарын эске албаганда). Ал эми XVI кылымдан баштап търк дьйнёсъ саясий, мамлекеттик жиктелььлёргё туштуккан да, търк этникалык биримдиктери ыдырап, ёз-ёзынчё мамлекеттик-территориялык субъектилерге бёлъныъ процесси кыч алган. Ушуга байланыштуу маданият, кёркём ёнёр жана адабият тармактарында дагы жиктельь тенденциясы жьръп отурган, акындардын чыгармачылыгынын интеграциясы маселеси солгундап, доор аралык адабий биримдиктин руху ыдырай баштаган. Ошондуктан XI-XV к.к. акындар поэзиясы эъ бир интегративдыъ поэтикалык бир бытын дьйнёнь тызгён деп ишенимдыъ айтууга болот.

Интегративдик тенденция адабий чыгармачылыкта гана эмес, коомдук-саясий, социалдык-экономикалык тыгыз карым-катнаштыктын, географиялык

бир бѣтъндѣктѣн (Мавераннахр, Хорасан, Чагатай улусу, Чыгыш Тѣркстан, Жети-Суу), этникалык (кыргыз, кыпчак, казак, ногой, ѳзбек, тѣркмѣн, уйгур, тажик) биримдиктин кучагында ѳнгѣп отурган. Эбегейсиз зор территорияда тѣрк тилдѣ караханид, газневид, селжукид династияларынын хандыктары, бир ислам дини, бир араб алфавити, бир орток тѣрк тили ѳкѣм сѣргѣн. Иран-тажик элдери тѣрк тилинде, тѣрк атуулдары фарсыда эркин сѣйлѳй билишкен жана поэзияда зѣллиснейн (билингвиг) акындардын келип чыгышына шарт тѣзѣлгѣн. Маселен, Жусуп Баласагын (XI к.) менен Акмат Жѣгнекинин (XII к.), же Махмуд Кашкари (XI к.) менен Кожоакмат Ясавинин (XII к.) атактуу поэмаларындагы мазмундук жана формалык интегративдик кѣрѣнѣштѣр; Абу Муиззи (XI к.) менен Кет Буканын (XIII к.) табышмактуу ырларындагы (лугзыдагы) типологиялык параллелдер; XV кылымдагы Алишер Навои тѣн XII кылымдагы Низами Гянцеви, же XIV кылымдагы этникалык тѣрк Эмир Хосров Дехлеви кечѣэги пикирдеш замандашындай каралгандыгы; Токтогул ырчыдагы (XIV к.) ыр саптарынын Асан Кайгыда (XV к.) да окшош мазмун менен формада кельѣсѣ; Акмат Жѣгнекидеги элдик накыл кептердин Асан Кайгынын поэзиясы менен интегративдик мѣнѣзѣ ж.б. Мындай салыштырма-типологиялык кѣрѣнѣштѣргѣ бир катар акындардын муназаралары, назиралары мисал болуп бермекчи. Бул беш кылымдын руху, менталитети, маданияты, тили бир болгондой элес калтырат.

Акындар поэзиясы илим жана кѣркѣм ѳнѣр катары кыргыз адабиятында ѳзѣнѣн татыктуу ордун таап, ѳзѣнѣ тагылган зор милдет менен ишенимди аткарып келет. Кыргыз кѣркѣм сѣз ѳнѣрѣнѣн бул тармагынын XIX кылымдан бѣгѣнкѣ кѣнгѣ чейинки тарыхы, ѳнгѣсѣ системага салынып, белгилѣ бир деѣгѣэлде изилденип, ѳздѣштѣрѣлѣп калган жана адабият тарыхында тѣкмѣ ырчылар жана жазгыч акындар деген ат менен белгилѣ. «Легендарлык акындар» деген ат менен фольклордук жана акындык поэзиянын ѳбѣктисине жаткан акындардын дагы бир тобу тѣрѣнѣлѣп келет. Булардын баары кыргыз адабиятынын белгилѣ тѣчилтигинин «**акындар поэзиясы**» деген формасында бекем орногон. Ошону менен бирге орто тѣрк доорунда кыргыз жазма адабияты болгонбу деген маселе орун алган. Бѣгѣнкѣ кѣнгѣ чейин жарык кѣргѣн кыргыз жана чет элдик тѣрдѣ илимий, илимий-популярдуу эмгектердин дѣэрлик басымдуу бѣлѣгѣ орто кылымдарда кыргыз жазма поэзиясы болгон деген бѣтѣмгѣ келген. XI-XV кылымдарда орток тѣрк поэзиясынын алкагында кыргыз жазма адабияты жашап, ѳнгѣп, чыгармачылык менен алпурушуп келгендиги кѣмѣн туудурбайт.

В.В.Радлов, В.В.Бартольд, А.Н.Кононов, А.Н.Самойлович, И.В.Стеблева ѳдѣ чыгыш таануучулар, акын котормочу Н.Гребнев, тарыхчы С.П.Бородин, казак философу А.Касымжанов, азербайжан акыны

Ш.Акпер-Заде ёдъь белгильъ инсандар кыргыз жазма адабиятынын башатын Орхон-Энесай жазмаларынан жана XI кылымдагы адабий эстеликтерден кёршёт. Демек, аталган илимпоздордун бътъмьндё кыргыз жазма поэзиясынын башаты VI-XI кылымдарга таандык. Ал эми В.В.Бартольд, И.Крачковский, Е.Э.Бертельс, М.Конрад, Б.Гафуров, А.Мец ж.б. VIII-XVI кылымдарды Чыгыш жана мусулман кайра жаралуусунун доору деп белгилешкен.

Эмгекте орто кылымдардагы акындар поэзиясынын кыргыз адабиятындагы орду жана ролу тууралуу белгильъ кыргыз адабият таануучуларынын (К.Артыкбаев, К.Асаналиев, А.Садыков, К.Даутов, А.Абдыразаков, К.Байжигитов) кёз караштары чагылдырылат. Ошондой эле акындар поэзиясындагы кёркём метод жана стилдер, традициялуулук жана индивидуалдуулук, тема жана проблема маселелери ёдъь теориялык маселелер талданат жана бул адабий тьшьньктёр боюнча чет элдик адабият таануучулардын (И.Гердер, В.Г.Чернышевский, Н.Г.Белинский, С.Я.Свирский, Г.Л.Абрамович, С.М.Петров, Л.И.Тимофеев, К.Горанов) ой-пикирлери келтирилет.

Экинчи параграф **«Орто кылымдардагы акындар поэзиясын илимий изилдөө иштеринин тенденциясы»** деп аталат да, анда акындар поэзиясы доордун кайсы мезгилинде болбосун илимпоздордун, адабият таануучулардын кёьльн ёзьнё буруп келгендиги, мурунку да, азыркы да акын-жазуучулар, адабият таануучулар, фольклористтер, тарыхчылар орто кылымдык жазма адабият менен ырчылар чыгармачылыгынын кёрньктъь ёкълдёрньн чыгармачылыктарын кылдат изилдөөгё алышкандыгы, алардын бьгьнкъ кьндёгь актуалдуулугун, заманбаптуулугун жана прикладдык-практикалык мьнёзьн ёздёрньн эмгектеринде баса белгилешкендиги баяндалат. Маселен, Т.Сыдыкбеков «Мезгил сабактары», Айтматов Ч., Шаханов М. «Кумурадан чыккан баш сөөгь же тьрктёр тарыхына кёз караш», К.Артыкбаев «Дагы бир жолу орто кылымдардагы адабий эстеликтерибиз жёньндё», «Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкаринин мурастары», Р.Кыдырбаева «Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый кёркём ёбёлгёлёр», А.Эркебаев «Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары», А.Акматалиев «Байыркы орток тьрк адабиятынын очерки», Б.Кебекова «Кыргыз-казак акындарынын чыгармачылык байланышы», «Кыргыз эл ырчылары», Б.Кебекова, С.Закиров «Легендарлуу ырчылар», Ж.Шериев «Байыркы адабият тарыхы», П.Ирисов «Ырчылар чыгармачылыгы», К.Жусупов «Байыркынын издери. Улуттук рух жана рухий дьйнё жёньндё», З.Эралиев «Жусуп Баласагын», А.Абдыразаков «Орхон-Енисей байыркы кыргыз-тьрк жазуулары жана рух башаттары», С.Сыдыков, К.Конкобаев «Байыркы тьрк жазуусу (VII-X

кылымдар)», С.Карымшаков «Орто кылымдагы адабий эстеликтерге объективдъ мамиле», Т.Чоротегин «Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгари жана анын «Търкий тилдер сёз жыйнагы», А.Турдугулов «Кыргыз классикасы», Э.Тенишев «Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили жённдё», А.Нарынбаев «Махмуд Кашгари – выдающийся ученый и мыслитель» ж.б. эмгектер жарык кёръп, илимий, чыгармачыл коомчулуктун талкуусуна коюлган. Аталган илимпоздордун эмгектеринде орто кылымдардагы жазма жана оозеки поэзиянын чыгармачылыктарына орток търк адабий мурасынын жана кыргыз адабий мурасынын позициясынан карашкандыгы белгиленет. Бул параграфта К.Артыкбаевдин Т.Сыдыкбеков менен биргеликте орто кылымдардагы кыргыз жазма адабияты боюнча айтылуу адабий-саясий талкуудагы (Кыргызстан маданияты, 1967, №1) атуулдук позициясы жённдё сёз жърёт.

Орто кылымдардагы орток търк адабияты, акындар поэзиясы, алардын элдик оозеки чыгармачылык, байыркы рун тексттери жана элдик дастандар менен тыгыз интегративдик мёнёзъ, типологиялык кёрънъштёръ тууралуу В.В.Радлов, Е.Малов, Л.Н.Гумилев, А.Н.Кононов, И.В.Стеблева, Е.Э.Бертельс, В.М.Жирмунский ёдъь кёрънъктъ чыгыш таануучулар, адабият таануучулар эмгектеринде баса белгилешкен. А.Н.Киреев, Н.Келимбетов, Б.Кенжебаев, А.А.Брудный, В.И.Шаповалов, Е.К.Озмитель, М.А.Рудов, Э.Р.Тенишев сыяктуу кийинки муундун ёкълдёръ акындар поэзиясына фольклордун тьздён-тьз тийгизген таасири жённдё жазышкан. Орто кылымдардагы жазгыч акындар чыгармачылыгын кайсы тилдерде жаратышкандыгы тууралуу окумуштуулардын пикири негизинен дал келет. Э.И.Фазыловдун «Хорезмско-тюркский язык» аттуу макаласында Кутбдун «Хосров менен Ширин» поэмасында жана Махмуд Алинин «Нахдж ал-фарадис» прозалык диний-дидактикалык чыгармасында огуз жана кыпчак элементтерин камтыган караханид тили басымдуулук кылгандыгы айтылат. Ал эми Хорезминин «Махабат-нама» жана Сайфи Сарайинин «Гулистан би-т-турки» поэмаларында огуз-кыпчактык чагатай тексттери – жабы търк тилине туура келген. Байыркы эстеликтерге жаткан Ясавинин (XII к.) мистикалык ырларында жана Алинин «Кысса-и Юсуф» поэмасында, тетирисинче, кыпчактык форма кенен орун алган [1]. Ёзбек адабият таануу илиминин адистерин «Кутадгу билиг» чыгармасынын тилинде ёзбек, уйгур, кыргыз тилдерине мёнёздъ ёзгёчёлъктёрдъ учуратабыз» [2] деп, кыргыз тилин баса белгилешкендиги маанилъь.

«Орто кылымдардагы акындар поэзиясына мёнёздъ ыр формалары жана поэтикалык ыкмалар» деген ьчънчъ параграфта - орто кылымдык търк жана фарсы эпикалык поэзиясына философиялык, дидактикалык, романтикалык - сыйъь, баатырдык жана философиялык мазмундагы

дастандар киргендиги, лирикалык поэзиянын негизин газел, масневи, касыйда, наама, марсийа, рубаи («тёртлък») ж.б. тьзгёндьгь, орто азиялык эртеги эпикалык поэзиянын эь сьйькть метрикасынан болгон арузда метрлер ёзгёрьсьз бир калыптагы он бир муундан тургандыгы белгиленет. Касыйда, масневи, газел адатта бейттерден турган. Жусуп Баласагындын поэмасынын негизги бёлъгь, Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» бир топ ыр тьрмёктёрь, Низами Гянджевинин, Кутб Хорезминин, Алишер Навоинин поэмалары бейт формасында аткарылган. Жусуп Баласагындын эки жьз тёртлъкь, Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» ырлардын бир тобу, Акмат Жьгнекинин «Акыйкат сыйлары» негизинен рубаиде жазылган. Кожоакмат Ясавинин «Насыяттар жыйнагы» мурабба ыр тьзьльшьн сактаган.

Изилдөөдө Жусуп Баласагындын "Кут алчу билими" аруз ыр формасында жазылган чыгарма болуп, орток тьрк адабиятынын кийинки ёсьшьнё зор таасирин тийгизгендиги айтылат. Акмат Жьгнекинин «Акыйкат сыйлары» да аруз метрикасында жазылган. Бул ыр системасы Жусуп хасс-хажибден бир нече кылым кийин жашап ёткён Кутб Хорезми, Жами, Навои, Махтумкули ж.б. классиктердин ыр жазуу формасына айланган. Тёртлъкьтн башаты тьрк тилдъь элдерге мьнёздъь келип, анда элдик оозеки поэзиянын таасири билинет, анткени кыргыз фольклорунда ушундай ыр формасын сактаган кошоктор, армандар, термелер, санат-насыяттар кёптёп саналат. Арабча рубаи деген аталышы менен параллел нукура тьркчё «тёртлъкь» термини кошо жашап келген жана рубаинин башаты исламга чейинки фольклордук башатка ээ деп ырасталып келет.

Кыргыз терме ырларында беш-алты жана андан ашуун саптар кездешет да, аяккы ыр сабы, маселен, тыянактоочу «ал дагы, бул дагы ата-эненин жыргалы» деген кайталоолор менен аяктап отурат. Балким, бул салттуу аяктоо Махмуд Кашкаринин, Кожоакмат Ясавинин поэзиясынын негизги ыр формаларынан болгон мураббанын (ббба, ввва, ггга) келип чыгышына башат болуп бергендир. Маселен, Махмуд Кашкариндеги «Тангуттар менен согушта» *«Эрен алптар чакырышты, кыып кёздёр карашышты, камык толо чабышышты, кылыч кынга араь батты»* деп, бул бёлъм бьткьчё *сыгды, агды, тогды, тыгды, богды, агды, йыгды, багды, чагды* деген редифтик кайталоолор менен ар бир тёрттьктёр (мурабба) жыйынтыкталып отурат. Барскандык Махмуддун бул сюжеттгь поэзиясы жети-сегиз муундан турган силлабикалык ыр формасында жазылган. Акмат Ясавинин «Диван хикметтериндеги» мурабба ыр формасындагы ар бир тёртгьнчь ыр саптары бул жолку хикметтеринде *«алса болбос», «кирсе болбос», «кылса болбос»* деген ёдьдъ тыянактоочу сёз айкаштары менен аяктагандыгына кёьъл бурулат. Ал эми суфий акындын 70-72-хикметтериндеги ар бир тёртгьнчь ыр саптары *«...кылуур», 73-75-хикметтеринде «...кельър», 76-81-хикметтери «... болбос»*

деген сөз айкаштары менен тыянакталып отурат. Бул, албетте, мурабба ыр тзъльшьнн формасы болуп саналат. Бирок мындай ыр формасы акындар поэзиясына мннздъ экендигин баса белгилеп кетъ зарыл, анткени мындай ыкма фарсы поэзиясында сейрек кърнъш. Мураббанын башаты кыргыз фольклорунан болуусу мъмкн деген ой бышыкталат.

Башкыр кубаирлери да кыргыз ырларындай жети муундан турган поэзияга жатат. Анын ыр сабынын акыркы сездър кайталанган, ал эми анын алдындагы сездър уйкашып келген чыгыш поэзиясына мннздъ редифик рифмалар кеири кездешет. Ошондой эле алар ыр сабынын башында жана ортосунда да учурайт. А.Н.Киреев кубаирден ёзгечёлёнгөн дагы бир поэтикалык форма жённдё төмөнкчё жазат: «Кусерек - особый вид, особая форма эпического творчества башкирского народа... Она представляет собою четверостишие, в котором рифмуются неизменно первая, вторая и четвертая строки (по образцу ааба). Это соответствует форме рубаи - очень распространенной в восточной классической поэзии. Например: *«Астына кара юрга атын менгэн,/Алыска туктамаган каты елгэн,/Бабсак батыр кашына тура килеп,/Кулына Мэсем хандын хатын биргэн»* [3].

Ф.Корштун айтымында жети муундуу ыр саптары търк элдеринин эъ байыркы ыр формасы болуп саналат. Ал эми он бир муундуу ыр саптары кийинки кърнъш болуп, жети муунга дагы төрт муундун жалганышынан улам келип чыккан. Кыргыз ыр тзъльштъръ боюнча адис илимпоз Б.Керимжанова да ушундай маани-мабызда жазат.

Төртнчъ параграфта – **«Кыргыз поэзиясынын калыптанышында жана ёнгъьсьндё элдик оозеки чыгармачылыктын, «Манас» эпосунун ыр тзъльштърънн интегративдик мннзъндё»** – «Манас» баш болгон кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын кыргыз поэзиясына тийгизген таасири, оошуучулук мннзъ каралат. Орток търк поэзиясы руху, менталитети жана ыр тзъльшь жагынан кыргыздык негизге, мннзгё жакындап тургандыгы жашырын эмес. «Манас» баш болгон кыргыз оозеки чыгармачылыгынын ыр формалары, алардын акындар поэзиясына тийгизген таасири тууралуу Б.Керимжанова, Р.Кыдырбаева ёдъ белгиль кыргыз адабият таануучулары эмгектеринде баса белгилешкен. Ёз мезгилинде търк тилдъ элдердин байыркы руникалык жазма эстеликтери да, Жусуп Баласагындын «Кут билим», Махмуд Кашкаринин «Диван лъгат ат-търк», суфист Акмат Ясавинин насыяттары, же болбосо, чыгыш акылмандары Ибн Сина, Ал-Фараби, Хайям, Фирдоуси, Навои, Низамилердин чыгармаларынын бардыгы дээрлик оозеки поэзиянын таасиринин негизинде жазылган, ошол себептен ал чыгармаларда дидактика, насыят, акыл ёрётъ, ёгъттё абдан кеири чагылган [4]. Эртеги да, орто кылымдардагы да руникалык жазмалардын, фарсы жана орток търк поэзияларынын башатында оозеки поэтикалык

чыгармалар турган. Ал эми байыркы тьрк руникалык жазмалар «Манас» эпосунун стили менен поэтикасынан таасир алган.

Изилдөө боюнча кечмён элдердин эь байыркы ыргактуу жанрларына кирген кошоктордун кёпчьльгь тёрттьктён тургандыгы белгиленет. «Атасы ёлгён кыздын кошогу», «Энеси ёлгён кыздын кошогу», «Кайниси ёлгён жеьенин кошогу», «Баласы ёлгён эненин кошогу» ёдьь кошоктордо негизинен тёртльк ыр тьзьльшь сакталган. Бул тёртльк ыр жанры Акмат Жьгнекинин «Акыйкат сыйларынын» ёзёгьн тьзёт. Махмуд Кашкаринин «Диваны» негизинен 7-8 муундан турган тёртльктёрдён турат. Ушундан улам тёртльктёрдьн башаты фольклорго барып такалуусу мьмкьн деген пикир бекемделет. Кошоктордо классикалык поэзияда жупташкан ыр саптары (аа, бб, вв, гг) деп аталган ыр формасы арбын кедешет. Мындай жупташкан ыр форма жазма адабияттын касыйда, масневи, газел ыр жанрынын негизин тьзгён. Маселен, Жусуп Баласагындын «Кут алчу билими» негизинен бейт формасында жазылган. Барскандык Махмуддун “Диванында” да бейт формасындагы ырлар жолугат. Кутб Хорезминин «Махабат-намасындагы» масневи, казалдар жупташкан ыр саптар формасында жазылган. Фольклордогу «Мергендин аялынын кошогуна» Кет Буканын, Толубай сынчынын, Асан Кайгынын поэзиясынан кезигьчь тьч саптуу ыр формалары жолугат. Тьч саптуу ыр тьзьльшь «Огуз-намада» да кезигет, бирок бул кыргыз акындар поэзиясында сейрек кёрьньш. Муну комуз менен обондотуп ырдоого ылайыкташпагандыгы менен тьшьндьрььгё болот.

Параграфта кыргыздын улуу «Манас» жана «Семетей» эпосторунда орто тьрк доорундагы кыргыз поэзиясына мьнёздьь ыр тьзьльштёрь арбын келььсь маселеси каралат. Бул кийинки орто кылымдардагы кыргыз поэзиясынын байыркы оозеки чыгармачылык, элдик поэзия менен интегративдик мьнёзьн айгинелейт. “Манас” эпосунун эки вариантында тьь риторикалык суроолордон турган ыр саптарын байкайбыз. «Манастын Каныкейди алганынан»: *Каралды балаь мен болдум,/Караган атам сен болдуь,/Кабарьь жок эч иштен/Кан Жакьп ата не болдуь?!*. С.Орозбаковдун вариантынын ыр саптарындагы орто тьрк доор поэзиясына мьнёздьь редифтик кайталоолор: *«Байдын кызы болбосун.../Кул кызынан болбосун.../Кан кызынан болбосун.../Казы кызы болбосун...»* [5] деп, 7-8 муундан туруп, татаал редифтик кайталоолор менен аяктап отурат. Ушундай эле параллелдер С.Каралаевдин «Кошойдун келип Манаска кошулганынан» да кездешет [6]. Мындагы «*Манастан ураан чакырып*» деген ыр сабы да жогоруда биз сёз кылган «... *кирип калыптыр*», «... *кызы болбосун*» деген тыянактоочу ыр саптары менен ьндёшьп, бир нече ирет кайталанып кельь менен Чыгыш поэзиясындагы мурабба ыр формасы менен ьндёшьп турат.

Изилдөөдө «Манас» эпосунда аллитерация бекем орноп, жогорку

касиет-сапатка жетип калгандыгы, строфалык параллелизм аллитерация менен тыгыз биримдикте кельгъс салттык кёрънъш экендиги, аллитерацияны кыргыз поэзиясынын туруктуу формасына кошууга болорлугу айтылат. Аллитерация Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» «Тангуттар менен согушунда» да кездешет. Кыргыз эпосунда аллитерация мезгилдин ётъгъс менен такталып-тёзёлп, татаалдашып башкы ын тёзгъч системага айланган. Якут, алтай, хакас эпостору бул багытта кыргыздардыкына жакындап кетет.

Жогорудагы ой-тыянактардан соь орто кылымдардагы поэзияга чейин эле тьрк жана кыргыз тилдъ этникалык бирдиктердин элдик поэзиясы кадыресе болуп келген деген бьтгъмгё кельгё болот. Алардын негизги ыр тьзълъштёрън аллитерация, параллелизм, кайталоолор, рифма, редиф ёдгъ бгънкъ кьндё да актуалдуулугун жогото элек формалар жана ыкмалар тьзгён. Байыркы тексттерге жаткан VI-VIII к.к. Орхон-Энесай, Алтай тексттериндеги поэтикалык ьлгълёр да элдик поэзиянын, «Манас» эпосунун ьлгълёръ болуп саналгандыгы, албетте, кыргыз поэзиясынын ётё байыркылык башатын жана акындар поэзиясындагы интегративдик мьнёзън тастыктайт.

Диссертациянын экинчи главасындагы **«Орто кылымдардагы акындар поэзиясынын эволюциясы, интегративдик тенденциясы; типологиялык процесстеринде»** биринчи параграф **«Кыргыз фольклорунун жана байыркы кыргыз-тьрк рун тексттеринин акындар поэзиясы менен интегративдик мьнёзъ»** деп аталат. Кыргыз жазма поэзиясынын калыптануусуна жана ёнгъгъснё фольклор, тьрк тилдъ акындар поэзиясы, фарсы поэзиясы тьрткь болуп келсе, кыргыз оозеки (тёкмёлък) поэзиясы негизинен элдик чыгармачылыкка, салттуу акындар поэзиясына негизденген, андан ёзънё материалдык булак, рухий-маданий дем-кьч алып турган.

А.Н.Кононов, И.В.Стеблева, Т.Сыдыкбеков эмгектеринде оозеки чыгармачылык менен байыркы рун тексттеринин интегративдик мьнёзън баса белгилешкен. Р.Кыдырбаева «Манас» эпосундагы Кёкётёйдън керээзин классикалык ьлгълёрдён деп атайт. А.Эркебаев “Сёздьктёгъ чыгармалар бизге тааныш баатырдык эпопеянын стилин эске салбайбы, Фирдоусинин “Шах-наме” же “Манастын” стилине окшобойбу?” деп актуалдуу маселенин башын ачат. С.Закиров боюнча «Диванга...» кирген поэтикалык тексттерди салыштырып изилдёё алардын байыркы тьрк, асыресе Орхон чыгармалары менен жалпы композициялык жагынан да, окуяларды сыпаттап кёрсётгъдёгъ айрым ыкмалары жагынан да экёёнё орток окшош белгилерди табууга болот. Ж.Шериевдин ишениминде байыркы тьрк жазуусунун эстеликтерин, ёзгёчё Орхон-Энесай-Талас жазма мурастарын ёзънё чейинки ёзънён кийинки тьрк элдеринин маданияты менен адабиятынын тарыхый тутумунан ажыратып кароого болбойт.

Эмгекте байыркы рун тексттери менен орто кылымдык акындар поэзиясынын интегративдик мьнэзъ ёз ара салыштырып каралат: «Къл-тегиндин эстелигинин» «Чоь жазуусунан» [7] тёмёнкьдэйъъзъндъ келтирилет: «(21) *Ол одке кул куллыг болмыс эрти, кьъ кьъльг болмыс эрти, иниси эчисин билмез эрти, оглы кабын билмез эрти*». Булъзъндъдён орто кылымдык акындар поэзиясына мьнэздъъ силлабикалык ыр формасындагы татаал редифтик уйкаштыктагы поэзиянын ьлгъсь кёрънёт. Тексттин кыргызча редакциясында муун саптары туура сакталган. Метрикалык ой жьгъртъ мьнэздъъ болгон кыргыз элинин таштагы жазуулары да метрикалык форманы сактоосу мьмкьн эле. Балким, журт эгелери илгертен оозеки айтылып келаткан элдик салттык ыр жанрында (маселен, кошок) жазууну буюрушкандыр да, рун жазууларынын авторлору асканын, таштын кёлёмъ, формасына карай строфалык эрежелерди карманбай таш поэзиясын жазып келишкендей. Буга Кет Буканын, Токтогул ырчы менен Толубай сынчынын, Асан Кайгынын чыгармачылыктары мьнэздъъ экендиги белгилъь.

Бул параграфта байыркы рун тексттериненъзъндълёр салыштыруу максатында пайдаланылат. Рун текстинен: «(22) *Анга казганмыс итмис илимиз тёръмиз эрти. Търк огуз беглери будун эсидиь! Ъзе теъри басмасар, асра йир телинмесер, търк будун, илмиь тёръын кем артаты (удагы эрти търк будун) (23) ёкьн*». Жогорудагы биринчи эки саптын («*Ъзе теъри басмасар, асра йир телинмесер*») байыркы жазуусунда жети муундук ыр сабы сакталган. Кийинки тьчънчъ саптан риторикалык суроо байкалат. Дегеле ушул тёрт саптан Кожоакмат Ясавинин «Насыяттар жыйнагындагы» ыр тьзълъшьн байкасак болот. Рун текстинен: «*Ыдук Ётъкен йиш (будун бардыг, илгеръ барыгма) (24) бардыг, курыгару барыгма бардыг; бардуг йирде ол эринч: каныь субга йьгърти, сёьккъь тагча йатды, бегилик уры оглыь кул болты, силик кыз оглыь кьъ болты*». Жогорудагы ыр саптарында элдик оозеки чыгармачылыкка мьнэздъъ силлабикалык ыр тьзълъшь кёрънёт. Биринчи эки ыр сабы жети муундан («*каныь субга йьгърти, сёьккъь тагча йатды*»), кийинки жупташкан ыр саптары («*бегилик уры оглыь кул болты, силик кыз оглыь кьъ болты*») сегиз муундан турат. Рун тексттериндеги поэзиянын ьлгълёрънё байкоо жьргъзъь менен жупташкан ыр саптарынын арбын экендиги дайын болот. Ошондуктан бейт деп аталган ыр формасынын башаты да элдик оозеки чыгармачылык менен тыгыз байланышта болгондой. Бул ыр саптарын Махмуд Кашкаринин: «*Кёк бёръдэйъ улушту,/Жакаларын тытышты./Жашка толуп кёздёръ,/Боздой берип тоо болду*» деген ыр саптары менен окшошуп туруусуна кёьъл буруу зарылдай. Акындын ыры жети муундан турган «тёртлък» болууда.

Изилдөөдө байыркы рун тексттериндегиъзъндълёрдъ поэзияга жатпайт деп айтууга болбостугу айтылат. Анткени, бир караганда кара сёз менен

жазылган баяндай туюлганы менен «... атын минип тийди, ал ат анда ёлдь» деген фразанын ыч жолу кайталанып келиши редифик уйкаштыктагы поэтикалык кайталоолор эмес бекен? Андагы муундардын бирдей кельбсьнё маани бербь зарылдай. Ооба, тексттин авторунун акындык ёнёрньн кьмён саноого болбойт. Эми ошол жазгыч акындын таштагы жазууларынан башка да кандайдыр бир нерселерге (териге, жыгачка, буюмга, кагазга) жазып жьргён ырлары болбогон деп кесе айтууга болор беле? Ушуга байланыштуу дагы бир суроо жаралат. Орхон-Энесай, Алтай, Талас, европалык таш жазмаларын тьрк тилдь элдердин тексттери деп билебиз. Демек, алар перстик, кытайлык, индилик, гректик, римдик, арабдык тексттер эмес экен. Анда ушундай тарыхый, маданий, адабий зор эстеликтерге ээ тьрк (кыргыз) элдеринин байыркы жазма поэзиясы болбогон деп кантип бьтм чыгара алабыз деген суроо туулары бышык. Мында Жусуп Баласагындын, Махмуд Кашкардын, Кожоакмат Ясавинин, Акмат Жьгнекинин, Кет Буканын, Токтогул ырчы менен Толубай сынчынын, Асан Кайгынын поэзиялары менен байыркы рун тексттериндеги интегративдик кёрньштёрдь, параллелдерди кантип тьшьндьрьбьгё болор эле деген суроого жооп берилет.

«Орто кылымдардагы акындар поэзиясы менен фарсы поэзиясындагы интегративдик тенденциялар» деген экинчи параграфта караханиддердин хансарайында Лулуи, Гулаби, Амаку Бухари, Рашиди Самарканди, Нажжар Сагаржи, Али Баниди, Али Сипихри, Жаухри жана Али Шатранжи ёдьбь акындар чыгармаларын жаратып келишкендиги, акындардын бир тобу поэзиясын фарсиде жазышкан этникалык тьрктёр болушкандыгы, фарсы тилдь акындардын чыгармачылыгында тьрк темасы сейрек эмес болгондугун алардын поэзиясынан билбьгё болорлугу жённьндё кеп жьрёт. Маселен, Сузани Самарканди (XI-XII к.к.) касыйдаларында тьрк сёздёрьн арбын колдонот (мехмон эмес конок, гьл эмес байчечек).

Эмгекте фарсы тилинде жазган акындардын кээ бирёёлёрньн кёчмёндёргё карата текебердик мамилеси алардын касыйдаларынан кёрньнёрь белгиленет. Маселен, фарсы поэзиясында *«Барскандыктар дёбёттёрдёй сёёк мьлжсьиёт»* деген ыр саптары кездешет. Бирок кыргыздын "Сёёк мьлжбёй этке тойбойсуь" деген макал сёзь, этти устукандап тартуу, устукан сунуу, этти жиликтёё салттык тьшьньктёрь бьгьнкь кьндё да активдь лексикага кирет. Акмат Жьгнекинин: *«Кёрк берип турган чыны этке жилик,/Жиликсиз эт да этти? Керек билим/Кёрк берген эрге - акыл, этке - жилик,/ Жиликсиз эт сыяктуу билимсиздик»* деп жиликти акылга салыштырып теештиргени мааниль да, кызыктуу да. Санаинин поэзиясынан сьйьктьсьнё жете албай жьргён, "ана-мына" деп тайсалдатып, ачык айтпаган, кылыктуу тьрк кызына кападар ошол кездеги "лайли-мажнундардын" зары угулат. Минучихринин (XI к.) касыйдасынан эликтин

карегиндей кездъ тьрк уулу, анын таамай тийчъ жебеси, тьрк ханынын, анын байбичесинин жана дагы башка тьрк тѣбѣлдѣрѣнѣн боз ѣйлѣрѣнѣн сьрѣттѣльшь акындын тьрк ѣкъмдарынын хансарайында, анын жака белинде кези келгенде болуп тургандыгынан кабар берет. Рудакинин (IX-X к.к.) поэзиясында ай чырайлуу тьрк кызы жана сымбаттуу жигиттери жѣнѣндѣгъ ыр саптары кездешет. Фирдоусинин (X-XI к.) «Шах-намасын» туран-тьрк каармандарысыз элестетъгѣ мѣмкѣн эмес. Фаррухинин (X-XI к.), Минучихринин (XI к.), Али Шатранжинин (XII к.), Низами Гянджевинин (XII-XIII к.к.), Эмир Хосров Дехлевинин (XIII-XIV к.), Жаминин (XV к.) чыгармачылыгынан тьрк темасын байма-бай учуратууга болот. Иран менен Турандын илгертен берки саясий, маданий, адабий ѣз ара карым-катнашы XI-XV к.к. Чыгыш поэзиясынын ѣкълдѣрѣнѣн чыгармаларында арбын чагылдырылып келинген.

Орто кылымдардагы орток тьрк жазма поэзиясында да фарсы темасы аз эмес. Кутб Хорезми ѣзѣнѣн "Махабат-нама" поэмасы жѣнѣндѣ фарсы менен тьрктѣн ыраак кетпейт деп эскерттип да ѣтѣт: *«Бѣткѣрѣгѣ жазганды тамга жетпейт, / Махабат-наме Мисирге, Шамга жетпейт»*. Мында поэманын кѣпчѣльк бѣльгъ тьрк тилинде, азы фарсиде жазылгандыгы (*«Фарсыларча кылайын эки бабын, / Жарашары атлес тон мага маалым»*), ошондуктан окурман аудиториясынын чектелгендиги менен тѣшѣндѣрѣп жаткандай. Гайыпназар Ошинин поэзиясындагы *«китеп сѣзѣн анча билишпейт»* дегени – парсыча окуй алышпайт дегени» деп М.Борбугулов туура белгилейт. Ошинин бул ѣзѣндѣсѣндѣгъ ой Кутб Хорезминин поэзиясындагы ой менен ѣндѣшѣп туруусуна кѣѣл буруу зарыл, анткени орто кылымдык эки автордо тѣ тьрк тилинин ошо кездеги коомдогу чыныгы абалы жѣнѣндѣ кабатыр маанайы байкалат.

Бул параграфта "Фархад-Ширин" элдик дастаны жана анын акындардын бир нече версиясындагы ("Хосров менен Ширин", "Фархад-нама", "Фархад менен Ширин") поэмаларынын каармандары келтирилет: *«Сѣзѣѣ ашык болуп Ширин, Фархад, / Кашмирлик сыйкырчы да кѣзѣн артат»*. Мында акындын "кашмирлик сыйкырчы" дегенине караганда акын "Фархад менен Шириндин" кашмирдик этникалык тьрк акыны Эмир Хосров Дехлевинин индиялык версиясы жѣнѣндѣ айтып жаткандай. Кутб Хорезми Низами Гянджевинин поэмасынын негизинде ѣзѣнѣн "Хосров менен Ширин" поэмалык версиясын биринчи болуп тьрк тилинде жазган акын болуп саналат. Балким, Алишер Навои Кутб Хорезминин кыпчак тилиндеги ушул поэмасы менен жакындан тааныш болуп, андан таасир да алгандыр. Кутб Хорезминин «Махабат-намасы» менен жакындан таанышуу анын ѣзѣнѣн мурунку Фирдоуси, Асади Туси, Низами Гянджеви, Эмир Хосров Дехлеви ѣдѣ тьрк акындардын поэзияларын мыктап ѣздѣштѣргѣндѣгън кѣрсѣтѣт.

Ушундан улам орто кылымдык фарсы жана тьрк поэзиялары интегративдик мьнэзгэ ээ болуп, ёз ара маданий, поэтикалык жана маалыматтык жалпы мейкиндикти тьзьп келген деп жыйынтык чыгарууга болот.

«Орто кылымдардагы акындар поэзиясына мьнэздь поэтикалык ёзгёчё салттар, типологиялык параллелдер» аттуу ьчьнчь параграфта орток тьрк жана фарсы поэзияларына гана мьнэздь бир катар адабий салттар жёньндё кеп жьрёт. Маселен, орто кылымдык жазма поэзиясында поэтикалык **тартуу, арноо** салты жашап келген. Бул ардактуу салт боюнча жазгыч акындар ар бир ири чыгармасын бьткёндён кийин ёзьнь ёкьмдарына тартуулаган. Маселен, Рудаки саманид Исмаил Саманиге, Фирдоуси «Шах-намасын» султан Махмуд Газневиге, Жусуп Баласагын караханид Богра ханга, Махмуд Кашкари-Барскани аббасид Халиф ал-Муктадиге, Акмат Жьгнеки «Акыйкат сыйларын» Сипахсалар ёкьмдарына, Низами Гянжеви «Хамсесиндеги» поэмаларын Фахр-ад Динге, Ширваншах Ахсатанга, Кутб Хорезми «Махабат намасын» Мухаммед Кожо бекке, Жами менен Алишер Навои негизинен султан Хусейин Байкарага тартуулап келишкен.

Изилдөөдө орто кылымдык тьрк жана фарсы жазма поэзиясындагы дагы бир чыгармачыл феномен – **поэтикалык шарап** темасына маани берилет. Фирдоуси, Ибн Сина, Минучихри, Махмуд Кашкари, Омар Хайям, Кожоакмат Ясави, Акмат Жьгнеки, Санай, Хафиз, Низами Гянжеви, Кутб Хорезми, Алишер Навоилердеги *«ёй, кесегьл, куй шараптан, кёььл черин жазалы, кутулуп бу азаптан»* деген ёьдь гедонисттик маанайдагы эргььлёр ал-Фараби менен Рудакиден башат алган типологиялык салттуулуктар кёрьнёт. Балким, бул экёёнён мурунку акындарда да ушундай салт болуп келгендир. Гедонисттик маанайдагы ыр саптарын грек, римдик, кытай, инди, арабдык поэзия ёкьлдёрьнён кезиктирььгё болгону менен *«ёй, кесегьл дос, куйчу мага кыжылдама чертме шарап»* сыяктуу тикелей чакырыктар мьнэздь эмес. Тьрк жана фарсы поэзиясынын ёкьлдёрьньн айтылуу шарап темасына мьнэздь ыр саптары теманын орто кылымдык акындар поэзиясы ьчьн бир топ эле актуалдуу болгондугун айгинелейт. Ж.Шериев шарапчыга кайрылууну кёркём ыкма, А.Турдугулов ортодоксалдык диний тиранга каршы айтылган протест, Дармстер куранга каршы бунт, эркин инсандын символу деп тьшьндьрьшёт.

Мында орто кылымдык жазма поэзияда **таухид** адабий салты кебири кулач жайгандыгына кёььл бурулат. Бул поэтикалык салтты акындардын дээрлик баары кынтыксыз карманган. Таухид боюнча чыгарма (поэма, касыйда, ода, ж.б.) кудай тааланы даьазалоо менен башталган. Андан кийин пайгамбар жана анын тёрт халифтери даькталуусу керек. Кийинки кезек ёкьмдарларга, кёрьнькть коомдук-саясий, маданий-адабий ишмерлерге арналган. Бул даьазалоо поэтикалык салты исламдык араб адабияты аркылуу

Мавераннахр жана Хорасан жергесине тарагандыгына кѳмѳн саноого болбойт жана ал орто кылымдык жазма поэзиясынын милдеттѳ поэтикалык салтына айланган.

Бул параграфта орто кылымдык тѳрк жана фарсы поэзияларында **муназара, назира, риторикалык суроо** ыкмалары салт катары эриш-аркак ыгы менен колдонулуп келингендиги айтылат. Маселен, **муназара (кайым айтышуу)** поэтикалык салты Алишер Навоиде арбын учуроосу, анын поэзиясында ѳзѳнѳн мурунку Низами Гянцеви, Эмир Хосров Дехлеви жана замандашы Жамиге арнап бир топ муназараларын жараткандыгы, убагында Низами Гянцеви да ѳзѳнѳн мурун ѳткѳн Сананин поэзиясына муназара жазгандыгы жана акындардын мындай поэтикалык кайым айтышуулары бир нече кылымдык доорлорду бириктирип, жакындатып тургандай элес калтырары белгиленет. Минучихринин (XI к.) о дѳйнѳ кеткен атактуу Фирдоусиге арнаган муназарасында: *«Сен тѳркчѳ мыкты ырдоочу эль,/Ырдап берчи мага тѳрк, огуз ырларынан./Сен чеченсий ѳзѳ билген бѳт тилдерде,/Сен ар бир тилдин абжадысыь, хаввазысыь»* деген саптар учурайт [8]. Минучихринин бул диванынан фарсы тилдѳ акындардын, анын ичинде Фирдоусинин ѳзѳ да, тѳрк тилинде чыгармаларын жаратып, кези келгенде бири-бирине окуп берип жѳрѳшкѳнѳнѳн кѳмѳн кылууга болбойт. Акындын бул тѳрт сап ыры Юсуф хас-хажибдин «Кутадгу билигинен» отуз-кырк жыл илгери жазылганын эске алсак, бул тѳркий тилдеги бизге белгилѳ эь алгачкы поэмага чейин эле тѳрк тилиндеги поэзия болуп келгендиги жана тѳрдѳ себептер менен бизге жетпей калгандыгы дайын болот. Ошол эле Минучихринин поэзиясында XI к. чейинки араб, иран жана тѳрк поэзия чѳйрѳсѳнѳ белгилѳ болгон инсандардын ысымдары келтирилет. Маселен, Кештик тѳрк Бу Зарр аттуу акын ыр саптарында Рудакиден мурун келтирилет. Буга караганда Рудакиге чейинки VIII-IX к.к. эле орток тѳрк жазма поэзиясы болуп келген деген ой бекемделет.

Жусуп Баласагындын "Кут алчу билиминен" поэтикалык **риторикалык суроо** ыкмасындагы бейттери арбын жолугат: *«Калк бузулса, аны бектер тѳзѳтѳт,/Бек бузулса, аны кимдер тѳзѳтѳт?»*. Мындай кѳркѳм ыкманы андан кийинки Кулкожоакмат Ясави суфийлик насыяттарында ѳтѳ кѳчтѳ ыкма катары колдонгон: *"Раббий - ким?" деп турганда, кара тѳндѳй турмаьда,/Калыь шордо калганда, не кылгаймын кудай-а?!»* Ал эми "илим-билимдин" устазы Акмат Жѳгнеки ѳзѳнѳн "Акыйкат сыйларында" риторикалык суроо ыкмасын ѳнѳмдѳ пайлаланган: *«Бир билимдѳ билимсиздин миьине теь,/Миь билимдѳ бириксе жетеби чен?»* Асан Кайгы санаттарында *«Жаман катын, жаш бала ѳкѳлѳсѳ кантесий?/Жардычылык куу тагдыр тѳртѳлѳсѳ кантесий?»* деп собол артынан собол салат. Орто кылымдык фарсы акындарынын чыгармачылыгында да риторикалык суроо

байма-бай кездешет.

Эмгекте орто кылымдык поэзияда **назира (тууроо)** адабий салты кеири колдонууда болуп келингендиги айтылат. Назира поэтикалык салты боюнча акындар ёздёрънён мурунку акындардын атактуу чыгармаларындагы сюжеттерге, идеяларга кайрылышкан жана ошонун негизинде ёздёрънён жабы версиясын беришкен. Ошондуктан Низами Гянджевинин «Хамсеси» менен тааныш болбой туруп, Навоинин «Бештигин» толук Ёрёнёнп чыгууга жана тышьнёнёгё дээрлик мымкён эместиги, Фирдоусинин «Шах-намасын» ёздёштёрбёстён Низаминин «Хамсесин» да толук аьдап-туюу мымкён эместиги белгиленет. Акмат Жыгнекинин «Акыйкат сыйлары» поэмасындагы кээ бир тарыхый жана адабий каармандарды «Шах-наманы» окуп чыккандан соь гана тышьнёнёгё болот. Кутб Хорезми (XIV к.) «Хосров менен Ширин» поэмасын Низами Гянджевинин «Бештигиндеги» ушундай аталыштагы чыгармасына назира катары жазган. Балким, бул кыпчак (кыргыз) акыны индиялык тьрк Эмир Хосров Дехлевинин (XIII-XIV к.к.) «Пянж гянджынан» («Беш кенч») да ёрнёк алган болуусу мымкён. Жаминин (XV к.) «Хавт аврангына» («Жетилик») кирген поэмалары да айтылуу «Хамсеге» назира катары жазылгандыгы маалым. Асан Кайгынын бийликке каяша ырларынын Токтогул ырчынын поэзиясы менен ёндёшёнп туруусун да ушул ёьёттён тышьндёрёгё болмок.

Орто кылымдык акындар поэзиясындагы риторикалык суроо, муназара, назира ёдьёь поэтикалык ыкмалар фарсы жана тьрк поэзиясынын ёз ара интегративдик карым-катнаштарынын жемиши деп тыянак чыгарууга болот.

Диссертациялык иштин ёчёнчё главасы **«XI-XII кылымдардагы акындар поэзиясынын ёньгысь, интегративдик тенденциясы; типологиялык процесстери»** деп аталат. Биринчи параграфтагы **«Орто кылымдардагы акындар поэзиясынын ёньгысь, интегративдик тенденциясы, типологиялык процесстеринде»** жалпы эле акындар поэзиясындагы интегративдик байланыштар, окшоштуктар, параллелдер каралат. Маселен, **илим-билим** темасы кёптёгён акындардын чыгармачылыгынын ёзёгён тызгён. Жусуп Баласагын орток тьрк поэзиясында гана эмес, балким фарси-дари поэзия дьёнёсьндё да так илимдердин коомдогу ордун жана ролун биринчилерден болуп шардана кылган аалым-акын болсо керек. Махмуд Кашкаринин поэзиясында илим, билим темасы да чагылдырылат. Акын-аалым шакиртине да, жалпы эле жаамы-журтка да: *«Алгын, уулум, менден кёеш, мыкты сапат ал, / Мында улуу аалым болуп, илимиьди жай»* деп ёзьёнён жолун жолдоочуларга илимдин ары сырдуу, ары машакаттуу дьёнёсьнён эшигин ачууга даяр экендигин билдирет. Махмуд ибн-Хусейиндин бир ёзгёчёлёгь Юсуф хасс-хажибдей аалымдар менен жакын болуп, билимин алууга чакыруу менен бирге ал «менин ёзьмён Ёрён, анан аалым болуп, илимиьди

жай» дейт. Акмат Жыгнеки адегенде эле «мен сага билим деген ёзь эмне эле, ошонун жайын айтып берейин, билимдъьдён айрылба, ага жакын жър» деген таризде таалимин Жусуп Баласагындай эле ыгыт-насаат менен баштайт. Акын адамзаты билим менен гана ийгиликтин ачкычын табат, илим-билимге жеткенден соь бакыт кушу колуьа ёзь келип конот деген ойду айтып, алигече кат-сабаты ачылбаган, же ортозаар болуп билим дъьйнёсьнё чечкинсиз кадам таштаган замандашына жол кёрсётёт: *«Билимдъь кайда жърсё тёрдөгъдёй,/Билимсиз тиръьсьндё кёрдөгъдёй»*. XII кылымдын инсаны ычын мындай тъз чакырыктар чоь резонанс болгондугуна кьмён саноого болбос. «Акыйкат сыйларындагы» *«Пайгамбар билимдъьнъ колдойм дептир»* деген ыр сабы акындын ёзьнён бир кылым илгери ёткён Жусуп Баласагындын: *«Алар търкък жолунда акыйкаттын,/Билиминен къч алат шарият чын»* деген ыр саптары менен доордун диний-рухий талабына тёп келип, маанилик жактан ындёшьп турушун байкоого болот.

Орто търк поэзиясынын негиздёёчълёрнё куйрук улаш ёткён кёрънъктьь фарсы акыны Санаинин «Хадикат ал-хакаик» («Акыйкат багы») поэмасынын тёртънчъ бабы илимди даьазалоого арналат: *«Билими чын дилдъьнън кёкърёктё,/Билими эки жъздъьнън жалаь тилде»*. Санаинин тёмёнкъ эки сабы Жусуп Баласагындын *«Билими даанышмандын элге жарык,/Жарык болсо тъндё да жолуь анык»* деген саптарындагы ой менен жакындыгы сезилип турат: *«Билим кайда болсо анын жъзь элдин мълкъ,/Билим ычын андан сёзсъз акыбети кайта келет»*. Ал эми Акмат Жыгнеки да ёзьнён мурунку Санаинин поэзиясы менен тааныш болуп, ёзгёчё илим-билим темасында ёрнёк алган деп ишеним артууга болот. Акындын «Акыйкат сыйларындагы» тёмёнкъ ыр саптары Санаинин «Акыйкат багынын» ошол тёртънчъ бабындагы ой жоруулары менен ындёшьп кетерин байкоого болот: *«Аалымдар илим жолун, такыба тайынганды коюшту,/Сайран шаттуу ёмъргё дайындады»*. Низами Гянджевинин «Хосров менен Ширин» поэмасында Фархад жёнъндё Хосровдун увазири Шапур тёмёнкъчё мьнёздёмё берет: *«Эсен-чотту чыгарат бир заматта, ыьрёнгён Евклидди жана Птоломейдин Межистесин»*. Акындын Межисте дегени Жакынкы жана Ортоьку Чыгышта Клавдий Птоломейдин «Математика боюнча жыйнагы» болгон. Низаминин бул бейттери ёзьнён мурунку айтылуу Жусуп Баласагындын тёмёнкъ ыр саптары менен ындёшьп туруусу кызыгууну туудураары бышык: *“Алгебра жолдорун даамын тапкын,/Евклиддин капкасын катуу каккын»*.

Диссертацияда орто търк доор поэзиясындагы дагы бир кенен учураган тема - **жакшылык жана жамандык, марттык жана сараьдык** ёьдъь ак-кара темасы экендигине басым жасалат. Адам баласы жаралгандан берки бул тьбёлъктьь тема търк дъьйнёсьндё да ал-Фарабиден (*«Ушундай кыска ёмърдё*

неге адамдар, жашай албайт, тынчтыкта, ынтымакта бакыт коштон») баштап бьгьнкъ кьнгё чейин актуалдуулугун жоготпой кайра мезгилдин ётьшь менен жабы сапатка кётёрълъп жаткандыгы бекеринен эместир. Ал тургай байыркы рун тексти «Кълтегиндин эстелигинде» да: *«Тёбёдён теьир баспаса, астыдан жер жарылбаса/търк журту, сени ким жоготот эле? Кёрёалбастыгыь ьчън/Акылман каныьа каршы болдуь, Чоь жаьылдыь»* деп, сыздап жатканы да, айыптап эскертип жатканы да, ошондо да кайсы бир «жамандын» кесепети тийип бът бир журттун ордосу кыйрап, эл чачырап кёргён азап кьндёр жёнъндё таштагы маданий эстеликтер айтып турат. Жусуп Баласагындын поэмасындагы бейттери баштан аяк дидактикалык мьнэздё болуп, *«ак жол менен жьрёмън десев, напсиь агытпай адал тутуп жьр, ал эми кедей болбой бай болоюн»* десев, оюь да, ишиь да таза болсун деп жакшы адат-салтка, изгиликке чакырат. Махмуд Кашкардын поэзиясында жакшылык жана жамандык, марттык жана сарайдык темасы да орун алган. Мисалы: *«Сарай ьй ээси мейманын ууру тутар, Бергенин милдет кылып жьззгё ураар»*. Ошону менен бирге акын: *«Кара ниет жьззсз сарайга, /Жагымдуу, ак кёьъл бол»* деп «таш менен урганды, аш менен ур» деп гумандуулукка чакырат. Ал кёз кёрънёё болуп жаткан рухий бузулууларга нааразы: *«Бузулду бул замандар/Къч алды кёп жамандар»*. Кулкожоакмат Ясавинин жакшылык жана жамандык темасынын ёзёгън суфийлик окуунун канондоруна негизделген «жакшы бол, жакшы жьр, бирёёгё жамандык кылба, кайрымдуу бол, бирёёнън акысын жебе, берешен бол, ашык байлык топтобо, бир кънъ баарын таштап кетесиь о дьйнёгё» деген ёдьдь акыл-насыяттар ээлейт: *«Дънъйё-дънъйё» дей бербев, бир/Алла болсун айтарыь, /Киши акысын жей кёрбё, ысрат-кёпърё бар байкагын»* деген сыяктуу бътъмъ анын ак жана кара темасын тыянактоочу эь кьчтъь чыккан ыр саптарынан болот. Акмат Жьгнекинин «Акыйкат сыйлары» санат-насыят, изгилик жана гумандуулук маани-маьызга шыкалган ыр тьрмёктёрънён турган ёзънчё бир дидактикалык поэма болуп саналат. Прогрессивдъь кёз караштагы акылман акындын поэзиясында бьгьнкъ кьндё активдъь колдонуудагы нукура кыргыздык башатка ээ макал-лакаптар кенен орун алган. Жьгнекинин поэзиясындагы таалим-тарбия, жакшылык идеялары Асан Кайгынын ырларындагы идеялар менен ьндёшьп туруусуна басым жасалат.

Экинчи параграф **«XI к. акындар поэзиясынын ёньгъьсь жана интегративдик тенденциясы»** деп аталат да, кыргыз жазма адабиятынын кёч башы Жусуп Баласагын жана кыргыз аалымы, акын Махмуд Кашкаринин поэтикалык издёнъълёръ параллел иликтенет. Жусуп Баласагындын «Кут алчу билими» орток тьрк тилинде жазылган туьгуч адабий чыгарма болгондуктан, аны тьрк тилдъь элдердин, анын ичинде кыргыздардын

алгачкы адабий тилинин башаты катары каралат. Поэма элдин калып катмарын илим-билимге ыгыттеген, гумандуулук идеяларга шыкалган, этика-философиялык мнөздөгү тарыхый, адабий чыгарма катары баалуу. Жусуп Баласагын колдонгон бейт ыр ыкмасы кыргыз фольклорунун кошок, арман, санат-насыят, терме жанрларында байма-бай колдонулган жупташкан ыр саптарынан ыгыт алгандай. Акындын поэмасына Рудаки менен Ибн Синанын газелдери, Фирдоусинин «Шахнама» поэмасынын таасири байкаларлык жана он бир муундан турган классикалык арузда жазылган. Ушул он бир муундуу ыр сабы башкылардын кусерегине, фарсы поэзиясынын касыйда, масневи, газелдерине өтө мнөздөгү ыр формасы болуп саналат. Жусуптан он беш-жыйырма жашка улуу келген Насир Хосровдо (XI к.) «Усталарга алкыш сөз», «Дыйкандарга даык», «Билим», «Акыл-эс» деген бейттерден турган ыр жыйнактары бар. Кыргыз акыны бул фарсы акынынын поэзиясынан таасирдениши да мнөкүн болгон. «Кут алчу билимдин» казакча («Кутты билик») басылмасында акыл, билим темасы төмөнкүчө чагылдырылат: *«Акыл кайда болса, улылык толады, / Билим кимде болса, сол биликти болады (154-бейт) / Акылы болса, пайдасын эр көп көрөт, / Билим билсе, азиз тирлик өткөрөт (260-бейт) / Билип айткан сөз биликти саналар, / Биликсиз сөз басыды жеп, табалар (170-бейт)»* [9]. Поэманын казакча редакциясында да аруздун он бир муундук метрикасы жана бейттик ыр тызгышы сакталгандыгы даана көрүнөт.

Изилдөөдө И.В.Стеблеванын «Развитие тюркских поэтических форм в XI веке» деген эмгегинде «Кут алчу билим» жана «Түрк тилдер сөз жыйнагы» чыгармалары жөнүндө бир катар белгилер чыгыш таануучулардын пикирлерин талдоого алынгандыгы айтылат. М.Хартман боюнча «Диван лугат ат-түрктүн» ырлары элдик поэзиянын, ал эми «Кутадгу билиг» сарайдык адабияттын ыгыт болуп саналат. В.В.Бартольддун пикиринче «Дивандын» ырларынын арасынан сарайдык поэзиянын ыгытлөрү, «Кутадгу билигде» элдик акылмандыкка сугарылган көптөгөн ыр саптары камтылган. И.В.Стеблева «Дивандын» бардык ырлары силлабикалык, ошондуктан поэмадагы адабий да, фольклордук да чыгармалардын метрикасы бирдей, бардык ырлар аяктоочу рифмага ээ деген ойду айтат. Чыгыш таануучунун пикиринче көптөгөн изилдөөчүлөр Махмуд Кашкари кээ бир сөздөргө тышкы берүү ычын келтирген төрттүктөрдүн жана эки саптардын көптөгөн ычындылөрүн «Диван лугат ат-түрк» аркылуу жетип келген түрк фольклорунун байыркы ыгытлөрү деп эсептешкен. К.Броккельман да дал ушундай пикирде болгон. «Диван лугат ат-түрктөгү» ырларды элдик поэзия деп эсептөө менен бизге белгисиз байыркы доорлордогу аты унутта калган жеке акындарга тиешелер болушу мнөкүн экендигин айткан. Анын пикиринче көптөгөн ырлар «Диванды» жаратканга чейин эле болуп келген,

анткени аларда исламдын эч кандай изи жок. А.Бомбачи боюнча «Диванда» топтолгон ырлар исламга чейинки доорлордогу тьрк адабиятына тиешелъь болушу мьмкьн. Ошону менен бирге мусулмандык таасирдин орун алуусуна маани бербей коюуга да болбойт [10]. Ёзбек адабиятынын белгилъь ишмери, Жусуп Баласагындын чыгармачылыгы боюнча адис илимпоз Н.Маллаев «Кут алчу билим» араб жана фарсы адабияттарынан таасирденгени менен анын нугу менен кетпегендигин, элдик оозеки чыгармачылыкты чебердик менен пайдалангандыгын баса белгилеген [11].

Эмгек боюнча Барскандык Махмуддун чыгармасындагы макал-лакаптар азыркы кыргыз лексикасында активдъь колдонуудагы сьздьргь жатат. Алсак, анын «Жигит жазыксыз болбойт», «Куш канаты, эр аты менен», «Жабылбаган жаак болбойт», «Курук сьз кулакка жакпайт», «Бычак канчалык курч болсо да, ёз сабын кеспейт», «Адам аласы ичинде, жылкы аласы сыртында» ёдъь элдик макалдары бьгьнкъ кьндь да актуалдуулугу къчьндь. Бул келтирилген макалдардын башаты кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында экендигин жана алардын ётё байыркылыгын тастыктайт. Бул атактуу аалым тьрк дъйнёсьндё илим-билим маселесин казак атуулу айтылуу ал-Фарабиден кийин дъйнёлъьк дьвгээлге кётьргён кыргыз атуулу болуп саналгандыгы менен баалуу экендиги, Барскандык Махмуд жана Баласагындык Жусуп орто тьрк доор кыргыз жазма адабиятынын кьрньнктьь ёкълдёръ катары дъйнё элдеринин маданиятынын тарыхында эь алдыкы сапта турары белгиленет.

«XII к. акындар поэзиясынын ёньгъьсь жана интегративдик тенденциясы» деген ьчънчь параграфта Кожоакмат Ясави менен Акмат Жьгнекинин чыгармачылыгы, андагы интегративдик тенденциялар, типологиялык процесстер маселеси каралат. Акмат Ясави суфий акындарга мьнездъь болгон ислам менен мистикалык суфизмди жараштырууну кьздёгён. Адам ёзьнън “менин” кечъь менен гана бакытка жетишет, бир гана кудайды сьйьгь болот делген. Андан бир муун улуу келген суфий акын Санай «Хадикат ал-хакаик» поэмасында аь-сезим менен рационалдуу ой жъгьртъьгь караганда экстазга чёмъь менен жараткан алла-таалага болгон чексиз берилъьнъ жогору коет. Анын поэзиясындагы суфийлик концепция Ясавинин поэзиясындагы жаратканды сьйь идеялары, экстазга батуу кьрньнштёръ менен ьндёшьп турат. Албетте, мында фарсы акынынан бир топ кеч келген талибдин ролунда Ясавинин тургандыгы талашсыз. Илимпоздордун пикиринде Кожоакмат Ясави суфийликтин «сергектик» мектебине, Руми менен Жами «мас болуу» мектебине жакын болушкан.

Бул параграфта Кожоакмат Ясавинин поэзиясы аруз ыр тъзьльшьнён айырмаланып элдик чыгармачылыкка мьнездъь тёрттъьктёрдё (мурабба) жазылгандыгына маани берилет. Бул ыр формасы Махмуд Кашкаринин

«Сёздэгънън» поэзиясынын негизин тьзгён. Жазылык Кожоакмат, балким, Барскандык Махмуддун жыйнагындагы ыр саптары менен тааныш болгондур жана андан таасирленип жазгандыр. Мураббанын башаты тьрк тилдъ элдерге тиешелъ болушу мьмкън. Бул, биринчиден, мураббанын Махмуд Кашкари менен Кожоакмат Ясавиде ётё кьчть чыккандыгы, экинчиден, обондотуп ырдоого ылайыкташкандыгы, ьчънчъдён, фарсы поэзиясында сейрек кездешкендиги менен тьшьндърьлёт. Акындан поэзиясында ар бир ьч саптан кийин, маселен, «*курдум мына*», «*кёрдъм мына*», «*болдум мына*», «*турдум мына*» деген строфанын логикалык оюн тыянактоочу поэтикалык кайталоолор мьнёздъ. Балким, элдик оозеки чыгармачылыкка мьнёздъ беш-алты жана андан кёп ыр саптары кийинчерээк жазма поэзияда акындар тарабынан иштелип чыккан тёрт саптан турган ыр формасына айланып кетсе керек. Фольклордогу санат-насыят, терме, кошок, армандай эле Махмуд Кашкаринин тёрттъктёръ (мурабба) да жети-сегиз муундан турган.

Кожоакмат Ясавинин «Насыяттар жыйнагы» мазмуну боюнча мистикалык-философиялык мьнёздё болгон. Анда исламдын негизги канондору жана эрежелери ёзьнчё бир популярдуу формада чечмеленген. Чыгарма бул дъйнёнън жыргалынан кечип, тообо кылып, ар кандай жетишпестиктерге каниет кылууга чакырып, «*бу дъйнёдё канчалык кёп запкы жесев, о дъйнёдё ошончолук жыргалга батасы*» деген суфизмдин формасын чагылдыруу менен адамды эртеки кьн ьчън бьгън жакшы болууга чакырган. Ясавинин жакшылык жана жамандык темасынын ёзёгън суфийлик окуунун канондоруна негизделген жакшы бол, жакшы жър, бирёёгё жамандык кылба, кайрымдуу бол, бирёёнън акысын жебе, берешен бол, ашык байлык топтобо, бир кьнъ баарын таштап кетеси о дъйнёгё деген ёдъъ таалим-тарбиялык мьнёздёгъ акыл-насыяттар тьзгён. Бул суфий акындын поэзиясындагы изгилик жана гумандуулук идеялардын кьчтьльгънён, элдъльгънён ёзьн мусулман деп санаган ар бир бийлик эгелери, аткаминерлер, карапайым калк рухий тазаланууларга кириптер болгондугу, «жакшылык кыл» деген тьшьнъктёрдъ тутунгандыгы анык. Суфий акындын поэзиясы Барскандык Махмуддун ырларындагы тёрттък (мурабба) ыкмасында аткарылгандыгы бул эки поэзиянын интегративдик, оошуучулук мьнёзьн айгинелейт.

Бул параграфта Акмат Жъгнекинин дидактикалык поэмасы адамзатынын оь жана терс касиет-сапаттарын салыштыруу формасында курулгандыгы маселеси кётёрлёт. Маселен, билим караьгы тьркёйлъккё, марттык сараьдыкка карама-каршы коюлат. Акын ак-кара темасы негизин тьзгён «Авеста» менен да тааныштыгы болгондой пикир калтырат. «Акыйкат сыйлары» «Кут алчу билим» сыяктуу эле аруздун ёлчёмъ менен жазылган, бирок анын негизги бёлъгъ масневи формасында эмес, тьрк тилиндеги

поэзияга мьнэздъ тёрт саптар менен, кёбънесе тёртлуктё (рубаиде) жазылган. Бул, албетте, Акмат Жъгнекинин Жусуп Баласагындын поэмасындагы эки жъз рубаиси, Ибн Синанын, Рудакинин, Хаямдын рубаилери менен жакындан тааныштыгы болгондугун ырастамак. Акын чыгармасында Фирдоусинин «Шах-намасындагы» персонаждарды зор эргъ менен атап ёгышь, бул фарсы тилдъ поэманын ёзън мыкты билгендигин айгинелейт. Акмат Жъгнеки поэмасында Сипахсалар шахынын кимдигин «*айтыш ычън дудук сыйлён кетерлик акыл, сезим, ой кенчи жалаъ билим жакшылыкты чечерлик*» экендигинен билип алууга чакырат. Акындын Сипахсаларды: «*Нурлуураак жылдызынан Симактын/Жоомарттыгы дартка даба берерлик./Букарага майиндиги Салимдей/Ачууланса арстан болуп кетерлик*» деп кёкёлётъп даъазалашында ёзънън ёкъмдарын Фирдоусинин «Шах-намасындагы» белгилъ каармандарга (Симак, Салим) салыштырат.

Изилдөө боюнча Акмат Жъгнекинин «*билимдъ аял - чыныгы эр, наадан эр - аял ушу*» деген ыр саптары орто кылымдык исламдык Чыгыштын жарандык жана адабий коомчулугу ычън чоб резонанс болгондугу анык. Аялзатын мындай тикелей да, кыйыр да оболотууну фарсы поэзиясынан учуратууга дээрлик мьмкън эмес. Бул акындын ёзънън этникалык башаты кёчмён жашоо образын тутунган элге мьнэздъ экендигине кьмён кылууга болбойт. Акындын ыр саптарында азыркы активдъ (лексикага жаткан) колдонуудагы «*Таш менен урганды аш менен ур*», «*Сабырдын тьбъ сары алтын*», «*Ойноп сыйлөсё да, ойлоп сыйлө*», «*Ойлонбой сыйлөгён онтобой ооруга чалдыгат*», «*Жети ёлчён бир кес*», «*Кой дээр кожо, ай дээр ажо жок*» деген нукура кыргыз макалдары кёптёп колдонулат. Казак илимпоздору Акмат Жъгнекинин «Акыйкат сыйларынан» кыргыз макал-лакаптарына ьндёшкён казак элинин «акыл-накыл сөздерин» белгилешет: «*Туура сөйлеп тил безе*», «*Адеп басы – тил*», «*Адил сөз – асел, жалган сөз – басел*», «*Жалган сөз ауру, шаншудай, адил сөз – шипа, жанга жай*», «*Билгенни сөз – ёнеге*», «*Аумесер кисини ёз тили – ёзине душман*», «*Тил адамды отка итереди, тилиди тый да оттан каш*», «*Баска пале - тилден*» [12]. Ёзбек адабият таануучуларынын маалыматы боюнча орток тьрк акыны Алишер Навои Акмат Югнакинин бул тьрк тилиндеги «Хибатул хакаик» поэмасын жакшы билген жана ага ёзънън чоб баасын берген [13]. Казак илимпоздору Е.Жубанов жана Т.Арынов боюнча «Акыйкат сыйларында» бейт жана рубаиден тышкары биринчи жана сегизинчи саптар уйкашкан сегиз ыр саптары бар. Булар казахтардын кара олеъ, каим олеъ, жыр, толгау поэтикалык формаларына дал келет [14]. Бул маанилъ фактылар, албетте, акындын чыгармачылыгы Мавераннахрды гана эмес Хорасан жана Алтын Ордо чёлкёмдёрън да багынтыкандыгын айгинелемек.

Чыгарманын бьгънкъ кьндё тарыхый да, адабий да баалуулугу анын

орток тьрк тилинде жазылгандыгы («Андыктан чыгардым бу тьркчѣ китеп / Пайдалан дос, жактырбай мейилин сок»). Кыргыз тилинин алтын казынасына кирген макалдардын «Акыйкат сыйларында» ѳтѳ арбын жана ийкем колдонулушу алардын эл арасында кѳптѳп, эркин аралап жьргѳндьгьнѳн кабар берет жана бул сѳз берметтеринин башаты ѳтѳ эле байыркы экендигин кьбѳлѳндьрѳт.

Иштин тѳртьнчѳ главасындагы «**XIII-XV кылымдардагы акындар поэзиясынын ѳнгьгьсѳ, интегративдик тенденциясы; типологиялык процесстеринде**» биринчи параграф «**Ырчылар чыгармачылыгы менен фарсы жазма поэзиясындагы типологиялык процесстер**» деп аталып, мында фарсы акыны Абу Муиззинин увазирдин уулунун ѳльмьнѳ байланыштуу табышмак касыйдасынын (лугзынын) бейттери XI к. экинчи жарымына, ал эми Кет Буканын Айгандын баласынын ѳльмьн табышмактуу угузуулары XIII к. биринчи чейрегине таандык экендиги, бул эки табышмак ырда тѳ окшош салыштыруулар, кыйыр маанидеги тышьньктѳр чыгармалардын ѳзѳгьн тьзгѳндьгь белгиленет. Маселен, Абу Муиззинин марсийасында жѳэги кыйырсыз бирюзалуу дениздин тьпкьрьнѳн зор (падыша) берметтеринин калкып чыгышы, деьиз бетиндеги алтын кайык менен кьмьш кайыктардын бирде бийик, бирде тѳмѳн тьшьп, толкунда кѳзде кѳрьнп, кѳзде жоголушу лугзынын сырдуулугун кьчѳтѳт. Мааниси боюнча ушуга ьндѳш идея Кет Букадан кезигет: *алтын така, кьмьш мык, /дулдул качты, Айганым; алтын туур ордуанан/туйгун качты, Айганым; Алтын ордо багынан/булбул качты, Айганым; дениз толкуп чайпалып, /кѳл бѳксѳрдѳ, Айганым.* Эки ыр салыштырылып каралат. Маселен, Абу Муиззиде: *алтын кайык, кьмьш кайык.* Кет Букада: *алтын така, кьмьш мык.* Абу Муиззиде: *жѳэги кыйырсыз бирюзалуу деьиз, кайыктарды ойноткон толкундар, толкундардын ѳйдѳ-ылдый чарпылышы.* Кет Букада: *деьиздин толкуп чайпалышы, кѳлдьн бѳксѳрьшѳ.* Абу Муиззиде: *деьиз тьпкьрьнѳн зор (падыша) берметтердин калкып чыгышы.* Кет Букада: *Алтын ордо багынан булбулдун учуп качышы.*

Эмгекте мейкиндик абалы боюнча бири Борбордук Азияда, экинчиси Мавераннахр, Тьркстан чѳлкѳмьн жердеген, мезгили боюнча тьрдь мезгилде жашап ѳткѳн, бири фарсы жазгыч акыны, экинчиси тѳкмѳ ырчынын окшош теманын (хандын жана увазирдин уулдарынын ѳльмьн угузуу же аза кьтѳ) ьстьндѳ поэзиянын башка бир жаьы тьрѳ болгон табышмак ырды (лугзыны) тандап алышы бьгьнкѳ кьндѳ да таьданткандыгы маселеси кѳтѳрлѳт. Кет Буканын айткан сѳзьньн маьызына акылы жеткен, жьрѳгь менен сезген Айган табышмак ырдын маани-маьызын аьдап-туйганы, акыл-ѳси менен каймана ырды кабылдоосу, «ал кулунум ботом болгону», «бул кулунум ботом болгону», «ал атасы болгону», «ал энеси болгону», «кѳзьмдьн жашы болгону» деп баласы Жоочудан айрылгандыгын тышьньсѳ, табышмактуу

суроого тапкычтыгы Айгандын ырчылар чыгармачылыгы жана ырдын мындай ыкмасы менен мурунтан тааныш да болуп жьргөндөй таасир калтырат. Буга караганда Абу Муиззинин лугзына, Кет Буканын табышмактуу ырына, казак элинин «Аксак куланына» чейин эле элдик оозеки чыгармачылыкта поэзиянын ушундай формасы болуп келгендигинен кабар берилет.

Б.Кебекова боюнча азыркы турпатында да XIII кылымда кагаз бетине тышгьрльгөн тьрк ыры менен генетикалык жалпылыгы бар ыр саптардын сакталып калышы кызыктуу кьрньш. Бул тексттик салыштырууда даана байкалат. Мисалы, тьрк ыр текстиндеги «*Теьиз баштын булганды,/Ким тоьдурар, а ханым?/Тереь тубтын жыгылды,/Ким тургузар, а ханым?*» ыр тьрмьктерь кыргыз чыгармасында: «*Девиз толуп чайпалып,/Кёл бьксёрдь, Айганым?/Терек тьптён жыгылып,/Жер бьксёрдь, Айганым?*» болуп айтылып, тексттин алгачкы нускасы менен жакындыгы ачык байкалып турат. Мындай окшоштуктар башка ыр тьрмьктерьнён да орун алат [15]. М.Зулпиевдин вариантындагы «Жалайыр жалгыз» элдик поэмада Жалайырдын карындашы Гьлсананын тышь менен Кет Буканын угузуу ырынын тексттериндеги окшоштуктар да кызыгууну жаратары бышык. Кимиси биринчи эле деген суроо туулушу мьмкьн. Бул учурда да окшош ыр саптарынын башатында фольклорго жаткан «Жалайыр жалгыз» турат деп ишенимдьь айтууга болот. Эл ырчылары элдик оозеки чыгармачылыктан ьлгь алып келишкендиги белгилъь. Балким, ушундай эзелки элдик поэма менен убагында Кет Бука да тааныш болуп келген кьрньёт. Бул элдик поэманын байыркылыгын «Жалайыр жалгыз» матриархат доорунан патриархат дооруна ёткён мезгилде жаралган архаикалык чыгарма экендиги да ырастап тургандай. Ошондуктан угузуу мотивиндеги табышмак ырлардын генезисин элдик оозеки чыгармалардан издеген туурадай. Мындай параллелдер дагы бир ирет фольклор менен акындар поэзиясынын тыгыз интегративдик мьнёзьн тастыктамакчы. Тькмё ырчы Кет Буканын чыгармачылыгы боюнча Б.Кебекова, С.Мусаев, А.Акматалиев, А.Турдугуловдар бир катар эмгектерин жаратышкан.

«XIV к. ырчылар чыгармачылыгынын ёньгъьсь жана интегративдик тенденциясы» деген экинчи параграфта орто тьрк доорунун актаьдай ырчылары Токтогул ырчы менен Толубай сынчы тькмёлък ёнёрь менен поэзия жараткан ырчылар чыгармачылыгынын ёкьлдёрньён болушкандыгы, алар элдик оозеки чыгармачылыктан жана элдин рухий турмушунан булак катары кьркём-эстетикалык азык алып турушкандыгы белгиленет. Тарыхый маалыматтар боюнча Токтогул ырчы менен Толубай сынчы аталаш тууган болуп, чынгызид Жучинин урпагы Ёзбек хандан кеткен Жаныбек хандын (XIV к.), ал эми Асан Кайгы ошол эле Жучинин дагы бир урпагы Ордо

Иченден тараган Жаныбек хандын мезгилинде (XV к.) жашап ётышкён тарыхый-адабий инсандар болушкандыгы такталат.

Изилдөөдө орток тьрк жазма поэзиясынын ёкьлдёрьнён ёзгёчёлёньп кёчмёндьк жашоо образы менен турмуш кечирген элдердин акындары бийлик тёбёлдёрьн ачык эле айтып сындашкандыгы, бул, биринчиден, эл акындарынын кёчмёндьк жашоо образынан; экинчиден, материалдык да, моралдык жактан да бийликке кёз каранды эместиги; ьчьнчьдён, сарай акындарына окшоп бир орунда катталып жашабагандыгы, анын эркин болуп, конуп-кёчьп турмуш кечиргендиги менен тьшьндёрьлёт. Кьн чыгыш да, кьн батыш да поэзиясына мьнёздь жакшылык жана жамандык, жакшы адам жана жаман адам, изгилик жана кара ёзгёйльк ёдьдь тьбёлькть темалар ырчылар чыгармачылыгынын да ёзёкть темаларынан болгон. Бул орто тьрк поэзиясынын ёкьлдёрь Жусуп Баласагын, Акмат Жьгнеки жана Алишер Навоинин чыгармачылыктарынан байма-бай кезигет. Толубай сынчы жаман адамдын колунан жакшылык келбестигин, андан эч качан жакшылык тьмьт кылба деп ачык эле айтат. Бирок Толубай сынчыдагыдай «*жаман кьн жакшы болот*» деген оптимисттик ойду тьз айткан дайыма эле кезиге бербейт: «*Ырыс алды – ынтымак/Ынтымак барга ырыс токтойт/Ынтымаксыздан ырыс качат*». Ушундай эле маанидеги санат сёздёр элдик оозеки чыгармачылыктын ьлгьлёрьнён да байма-бай кезигет: «*Оору - кор, ёльм - муьдук,/Жокчулук - зар,/Ынтымак турган жерде токчулук бар*».

Эмгек боюнча ак таьдай тёкмёлёрдьн эл арасындагы кадыр-баркы ётё зор болуп, кол тийгис укукка эгедер социалдык катмар катары кабыл алынган.

«Толубайды кордогон хан жортуулга барып жоодон жешилип, багы басылып кайтышы – Толубай ьчьн алган жазасы» (М.Борбугулов). Тарыхта Толубай сынчыдай, Токтогул ырчыдай, Кет Букадай, Асан Кайгыдай «мени» гана бар личносттор ёкьмдарына «каяша» айтууга даай алган. Эл ырчылары биринчи кезекте элдик оозеки чыгармалардын ьлгьлёрь менен жакындан тааныш болуп, алардан бай материалдык жана рухий байлыктарды алып, чыгармачылык ёнёрьн утуру ёркьндётьп турушкан. Эгерде Фирдоуси, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари ёдьдь жазма поэзиянын ёкьлдёрь фольклордук материалдар ьчьн элге чыгып турушкан болсо, ак таьдай тёкмёлёр (Кет Бука, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Асан Кайгы) элдик чыгармачылыктын чок ортосунда жашап келишкен. Алардын поэзиясы фольклордук тьрдь жанрларга мазмуну жана формасы жагынан окшошуп тургандыгы даана кёрьнёт. Ошону менен бирге бул тёкмёлёрдьн убагында ёздёрьндёй эле мыкты насаатчылары болуп, инсандык касиет-сапаттын жана акындык ёнёрдьн бийик сересине жетишкен деп ишеним артууга болот.

Бул параграфта Токтогул ырчы (XIV к.) менен Асан Кайгынын (XV

к.) айтылуу Жаныбек аттуу хандарга каршы ырларын атайын карап тактабаса кимисине тиешелъ экендигин дароо билъ кыйындай туюлары, ар кимисинин ыры ёзынчё башка экендиги, ошону менен бирге маанилик жактан жакын ыр саптары да кездешери белгиленет. Маселен, Токтогул ырчыда: *«Келин-кызга ээ кылбай/Кылып турду зордукту»*, Асан Кайгыда: *«Катын алды карадан,/Айрылды кандык каададан»*. Токтогул ырчыда: *«Кошунуьду эсиртип,/Кодулап журтту жайладыь»*, Асан Кайгыда: *«Чабылып жаткан калкы бар,/Аймагыь кёздёп кёрбёйсъь»*. Токтогул ырчыда: *«Хан болсо да кабарлайм,/Сёзгё кулак салыьыз,/Азирет ханым кебим бар,/Арзымды угар эбиь бар»*, Асан Кайгыда: *«Хан чакырса барайын,/Каадалуу сёзьм салайын./Нечен кыяр сёз болот,/Кээде душман ёз болот»* ж.б.

Токтогул ырчы менен Толубай сынчынын «жакшы» темасынын ёзёгън «ырыс алды – ынтымак» маанисиндеги ьндёёлёр тьзгён. *«Чаь созулат тамандан,/Жакшылык келбейт жамандан»* деп илгери эле Толубай сынчы бабабыз жаман адамдын колунан жакшылык келбестигин, андан эч качан жакшылык тьмът кылба дегенчелик кылып бьтъм чыгарып койгон экен. Ушуга ьндёш эле ой элдик оозеки чыгармалардан арбын кездешет: *«Жакшы адамдын белгиси/Кёьлььдьь калтырбайт./Сыртыьдан тьзёп кеп айтып,/Душманга сырыь алдырбайт.* Токтогул ырчынын ары тууган, ары сырдашы адамдын да, адам канатынын да сынчысы Толубай кьльк таптап минген жигиттерге *«Жакшы болом десевь,/Алсыздарга каралашь,/Жаман болом дебесевь,/Тууганыь менен касташпа»* деген накыл кептерин аянбайт, анын казынасында оптимисттик маанайдагы саптар арбын: *«Жаман кьн жакшы болот,/Кудай урган бакшы болот»*. Элдик оозеки чыгармачылыкта да ушундай маанидеги санат-насыят ырлар аз эмес: *«Жолун жолдо жакшынын/Жолоюна тьшкьньь. Жаныь пайда келтирген/Жакшыдан теьтуш кьткьньь»*. Бул, албетте, фольклор менен акындар поэзиясынын ёз ара интегративдик мьнёзьн айгинелейт.

Ак таьдай Токтогул ырчы менен Толубай сынчынын чыгармачылыктарын белгилъ кыргыз адабият таануучулары М.Борбугулов, Б.Кебекова, А.Акматалиев, М.Мукасов илимий изилдёёлёрьндё талкууга алышкан.

Тьчьнчъ параграф **«XV к. ырчылар чыгармачылыгынын ёньгъьсь жана интегративдик тенденциясы»** деп аталат да, айтылуу Асан Кайгы гуманисттен ёз заманынын экинин бири болгон ойчулуна, адилет издеген акылманга, ийилип, бирок сынбаган, ак сёз, адал ишти расмий бийликтен кёрё албай ага каршы протест жасаган даражага ёсьп жеткен улуу инсандыгы, эл ырчысынын таалим-тарбия жана дьйнёнъ таанып билъ темасындагы санат, термелери ётё арбын болуп, бул анын жаштарды эл-жерин сьйьгё, коргоого,

эмгектенъгё жана этика, эстетика маселелерине кёп кёьл бургандыгынан кабар берерине токтолот. Жашоо образы кёчмёндък да, жарым кёчмёндък да болгон Асан Кайгынын ырларын иликтеп отуруп, тёмё ырчынын биологиялык, географиялык, экологиялык, астрономиялык билимдеринин жана космогониялык тышьнъктерънын молдугуна, диалектикалык-логикалык ой жыгъртъльерънын ётё тереьдигине, илимдин алдындагы тео-космогониялык билимге эгедер болгондугу бьгънкъ кьнь да таь калтырары белгиленет.

Мында Асандын Асан Кайгы атыгып кетиши алгачкы мезгилдерде ёзьн актап келген болсо, кийинчерээк активдъь турмуштук позицияга ёткёндён соь атына заты тёп келбей калса деле Кайгы ылакабы Асан аты менен бирге энчилъь атка - Асан Кайгыга айланып кала бергендигине, ал бара-бара гуманисттен эми ёз заманынын экинин бири болгон ойчулуна (философуна), адилет издеген акылманга (коомдук жана саясий ишмерге), ийилип, бирок сынбаган (дипломатка), ак сёз, адил ишти расмий бийликтен кёрё албай ордого далысын салып баса берген (оппозиционер) даражага ёсьп жеткен инсанга (личностко) айлангандына басым жасалат. Маселен, *«Ата-журтуь жаман деп, Как талаада каласыь»* дегени Асан Кайгынын таалим-тарбия темасындагы санат-насааттарынын эь маанильсьь да, эь таасирдъьсь жана бул ар бир атуулдун бир гана Ата-журту, эли, тили болот, ошону ардактап кътып, сактап ал; эл-жерийди жерип кайда батмак элеь, кимге эл болмок элеь - ушуну унутсаь *«как талаада каласыь»* деп катуу эскертилет.

Акылман акын ёз доорунун ёкъмдарлары (Керей хан, Жаныбек хан) менен кези келгенде (той-топурда, мааракелерде, диван тьлпёттёръндё) жъз кёръшьп, амандык сурашып, жаамы-журттун бейпилдиги (бийликке ыкпарлыгы), токчулугу (салык тёлёмёръ), кёч орду (чек ара маселеси) тууралуу маектешип, акыл бёлъшьп келгендиги да ырас. Бул Асан Кайгынын хан ордосуна кёчък басып, *«акыл кимде, жол кимде, аягын сындап багайын»* дегенинен байкалат. *«Тура бербейт бул човдук,/зордун тьбъ кор болот»* деп тайманбай ордонун астанасын аттайт. *«Айтышып келчъ доо болот,/атышып чыгар жоо болот»* деп ёзьнын актыгына да, хандын адилет улуктугуна да ишеним артат. Ошону менен бирге анын *«къчтён тайбас кеп болот,/кылыч кеспес тил болот»* деп сёздъьн, кептин кудуретине ишеними, Баласагындык Жусуп бабабыздын: *«Ойлоп сьйлё сёзььдъь, айта турган,/Сураса жообуь болсун таамай, ылдам./Кён тыьшап, аз сьйлёгън орду менен/Кемибейт акыл-ойду арка кылган»* деген тёрт сабы менен бута атымдай тургандыгы да ырас.

Асан Кайгынын ыгы менен кынаган элдик *«Жакшынын ёзь ёлсё да, сёзь ёлбёйт»*, *«Сабырдын тьбъ сары алтын, саргарган жетер муратка»*, *«Акыл оошот, ырыс жугушат»* деген макалдар, же *«Айтышып келчъ доо*

болот, атышып чыгар жоо болот», «Къчтён тайбас кеп болот, кылыч кеспес тил болот» ёдъё накыл кептер ырчынын поэзиясына нарк да, кёрк да берип тургандыгын эч ким тана албайт. Акмат Жъгнекинин поэзиясындагы бир топ макал-лакаптардын андан эч кылым кийинки Асан Кайгынын ырларында дал ошондой маанисинде колдонулушу жалпы эле акындар поэзиясынын элдик оозеки чыгармачылыктан дем-кыч алып турарын, поэзиядагы элдик накылдардын интегративдик мьнэзън дагы бир ирет ырастайт.

Изилдөөдө ойчул акындын поэзиясындагы ойлордун байыркы гректик теокосмогониялык мифтердеги илимий-рационалдык таанып билъёгё чейинки тышьньктёр: Ааламдын эь алгачкы абалынын образы: Хаос, Капкараьгы тын, чексиз Туьгуюк; Хаостон Космоско ётъъчъ дъйнёнън ёньгъь идеясы; Дъйнёнън тарыхы - Хаос - Космос - Хаос циклдери менен ёндёшьп туруусу бекемделет. Дъйнёнън келип чыгышы жёнъндёгъ маселе кёчмёндёрдө ёй-бълёнън, уруктун, уруунун, элдин келип чыгышы, уруктун деьгээлинде муундардын алмашуусу, андагы ёй-бълёлък ёз ара мамилелер жёнъндёгъ элестёёлёрдън позициясынан тышьндёрълён. Теокосмогониялык мифтер – болмуштарды жаратуунун эь жогорку формасы катары келип, дъйнёнъ илимий чагылдыруунун эь алгачкы тышьньктёрън камтыса, космогониянын илимге чейинки формалары болуп уруу-уруктук теогониялар эсептелинген. Асан Кайгы космоско чейинки Ааламдын эь алгачкы абалына баа бере албаса да, кийинки акыр замандын (хаостун) келишин божомолдойт. Адамзаты алигече кёрё элек каргашаны Асан Кайгы ёзь кайдан сездн экен да, кайдан туйду экен: *«Дъйнё жъзъ чайпалып,/Ашуу бътъп, бел болоор./Бар макулук кырылып,/Таштай катып дъньёйё/Акыр заман кън болор./Ай тутулуп тын болсо,/Жылдызга жылдыз урунуп,/Кагылышып кум болор»*. Ушундай эле маанидеги ыр саптары кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынан да кездешет. Бул жерде эми кимиси биринчи эле деген суроо туулушу мьмкън. Буга так жооп беръёгё мьмкън эмес. Балким, Асан Кайгынын астрономиялык мазмундагы ырларын эл арасында кийинки муундар ушинтип ырдап жърьшкёндър жана фольклор изилдөөчълёр эл оозунан дал ушундай маанисинде жазып алышкандыр. Тетирусинче, бул фольклордук ыр тырмёктёръ эчак пайда болуп, Асан Кайгы эл ырчысы катары андан ёлгъ алган болсо, анда кыргыз, казак элдеринин мына ушундай космогониялык тышьньктёръ, ойлору, аалам сырларына кёз караштары болгондугуна тан беръё гана керек болот. Кандай болгон ченде да бул маанильъ факты элдик оозеки чыгармачылык менен ырчылар чыгармачылыгынын ётё тыгыз байланыштыгын, интегративдик мьнэзън ыраस्ताмак.

Асан Кайгынын инсандык бейнеси жана чыгармачылыгы тууралуу С.Калиев, М.Шаханов, Б.Кебекова, А.Акматалиев, Р.Сарыпбеков ёдъё белгильъ илимпоздор эмгектеринде белгилешкен.

ИЗИЛДЁЁНЪН ЖАЛПЫ КОРУТУНДУСУ

Изилдөөнүн негизги максаты орто кылымдардагы орток тьрк-кыргыз ойчулдарынын, акындарынын дьйнёнъ таанып билъдөгъ, ёздёштъръдөгъ топтогон бай тажрыйбаларын, маданий, адабий казына-кенчтерин, нарк-дөөлёттөрүн, илимге чейинки, теогониялык, космогониялык билимдерин илимий коомчулукка, маданий жана адабий чөйрөгө жеткирбъ болду. Акындар чыгармачылыгынын изгилик менен гумандуулукту аркалаган чыгармачылыгы жана анын бай материалдарынын бьгънкъ кьндөгъ заманбаптуулугу такталды, дьйнөгө, адамга, жашоого болгон кылым карыткан ой-пикирлери жана кёз караштары айгине болду. Акындар поэзиясынын элдик оозеки чыгармачылыктан, байыркы тьрк тексттеринен жана эпикалык элдик дастандардан маданий-маалыматтык азык, рухий дем-къч алып тургандыгы ырасталды. Акындар чыгармачылыгы менен фарсы поэзиясындагы интегративдик процесстер жана типологиялык кёрънштёр кёргёздь. Орто кылымдык акындар поэзиясынын таькы жылдыздарынын, суфийлик поэзиянын жана «Акыйкат сыйларындагы» философиялык-этикалык, адеп-ыйман, дидактикалык идеялары, ырчылар чыгармачылыгындагы (Кет Бука, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Асан Кайгы) санат-насыяттар менен термелердеги изгилик, гумандуулук идеялар айкын болду.

XI-XV к.к. акындар поэзиясынын генезисин, рухий дьйнёсбн, абалын, ёнъгъ тенденциясын, алардын тарыхый-маданий ордун, ролун толук аьдап-туюу бьчн Чыгыш поэзиясынын кайра жаралуу доорунун позициясынан туруп кароо керектиги такталды. Бул маселени илимий негизде чечмелөөдөн мурун тьрк тилдбъ элдердин, анын курамындагы кыргыздардын саясий тарыхын, географиялык ордун, рухий дьйнёсбн, маданиятын жана адабиятын ёздёштъръ талап кылынары белгиленди. Орто кылымдардагы кыргыздар Энесай, Алтайдан тышкары бир эле мезгилде Батыш Тьрк каганатында (нушибийлер, дуулаттар, тьргёштёр (VI-VIII к.к.)), «хакандык Кытайда» (Тьндьк-Батыш Кытай), Мавераннахр, Хорасан, Жети-Суу, Чагатай улусу, Алтын Ордо, б.а. азыркы Орто Азиянын чегинде жана аны менен чектеш региондордо отурукташып (Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари-Барскани, Кожоакмат Ясави, Акмат Жьгнеки, Кутб Хорезми) да, кёчмёндьк, жарым кёчмёндьктё да (Кет Бука, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Асан Кайгы) турмуш кечирип келишкендиги акындардын чыгармачылыктарын изилдөө процессинде айгине болду. Акындар поэзиясындагы элдик, изгилик, гумандуулук идеялар, санат-насыяттар, теогониялык, космогониялык билимдер азыркы Кыргызстандын чегинде жашап, ёнъгьп, интегративдик мьнёзгё ээ болуп келгендиги ырасталды.

Изилдөөдө төмөнкү маселелер илимий негизде чечмеленди:

1. XI-XV к.к. акындар поэзиясынын чыгармачылыгына бгынкү XXI кылымдын коомдук-саясий, маданий-тарыхый жана дыйнө таанымдык жагдайынан карап тгышьндө орток трк-кыргыз поэзиясынын «алтын доорунун» позициясынан туруп каралды.
2. Акындар поэзиясынын дыйнөлүк маданий, адабий тенденцияга кошкон салымы, орду жана ролу илимий негизде аныкталды.
3. Акындар поэзиясынын екьлдөрүнүн билингвиг (зуллиснейн) жана полилингвиг катары евразиялык, жакынкы чыгыштык геосаясий мейкиндикте чыгармачылык менен кошо активдө атуулдук, мекенчил жана ааламдык позициясы такталды жана булардын акындар поэзиясындагы изгилик, гумандуулук идеяларынын жаралышына, тгытөлүшнө жана ёнггысьнө тздөн-тгз тиешелүүлүгү айкындалды.
4. Орток трк поэзиясынын интегративдик тенденциясынын жана типологиялык процесстеринин алкагында кыргыз акындарынын жана ырчыларынын ээлеген орду, тарыхый-маданий ролу жана алардын поэзиясынын бгынкү кндөгү актуалдуулугу ырасталды.
5. Акындар поэзиясынын негизги ыр формалары, салттык поэтикалык ыкмалары такталды.
6. Акындар поэзиясы менен фарсы поэзиясынын интегративдик мнөзү, поэтикалык салттуулуктары айгине болду.
7. Акындар поэзиясынын кыргыз фольклору, байыркы трк рун тексттери, элдик дастандар менен салттуу интегративдик мнөзү, типологиялык оошуучулугу салыштырма-адабий, салыштырма-тарыхый ыкмалар аркылуу тастыкталды.
8. XI-XV к.к. акындар поэзиясынын эволюциясы, интегративдик тенденциясы жана типологиялык процесстери аныкталып кёрсөтүлдү.
9. Адабият таанууда «орток трк поэзиясы» деп аталган орто кылымдык орток трк поэзиясынын екьлдөрүнүн кыргыз акындар поэзиясына бирдей тиешелү экендиги такталды.
10. Орток трк поэзиясынын алкагында кыргыздык башаттагы, мнөздөгү, салттуулуктагы акындар поэзиясынын, ырчылар чыгармачылыгынын параллелдө жашап жана ёнггып келгендиги ырасталды.
11. Акындар поэзиясындагы санат-насыяттык, изгилик жана гумандуулукка ындөө идеяларынын касиет-сапатынын бгынкү кндөгү заманбаптыгы жана орду белгиленди.
12. Кыргыз жазма поэзиясы менен фарсы жазма поэзиясынын тарыхый-маданий жакындыгы жана тыгыз интегративдик мнөзү айкын болду.
13. Төкмөлүк (импровизатордук) ырчылар чыгармачылыгынын глобалдык, полиэтникалык, сынчыл, демократиялык мнөзү жана маданий-

маалыматтык ареалынын масштабдуулугу көрсөтүлдү.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Языки мира: Тюркские языки. - Бишкек: Кыргызстан, 1997. - С.38; 140.
2. Турсунов У., Уринбаев Б., Алиев А. Узбек адабий тили. - Тошкент, 1995. - 73 - б.
3. Киреев А.Н. Башкирский народный героический эпос. - Уфа, 1970. - С.268.
4. Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр. - Бишкек: Бийиктик, 2009. - 67 - б.
5. Манас. II китеп. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - 347 - б.
6. Манас. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. I китеп. - Фрунзе: Кыргызстан, 1984. - 159 - б.
7. Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы тюрк жазуусу (VII-X кылымдар). - Бишкек: КТМУ, 2001. - 337 - б.
8. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. - М., 1960. - С.368.
9. Жъсип Баласагын. Кутты билик. - Алматы: Жазушы, 1986. - 21- б.
10. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. - М., 1971. - С.7-15.
11. Маллаев Н. Узбек адабияти тарихи. I китоб. - Тошкент, 1965. - 144-158 – бб.
12. Калиев С. XV-XIX гасырлар акын-жырауларынын поэзиясындагы педагогикалык ой-пикирлер. - Алматы: Рауан, 1990. - 24 - б.
13. Турсунов У., Уринбаев Б., Алиев А. Узбек адабий тили. - Тошкент, 1995. - 75 - б.
14. Советская тюркология. - Баку, 1987, №4. - С.121.
15. Кебекова Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. - Фрунзе: Илим, 1982. - 168 - б.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде жарыяланды:

Монографиялар:

1. Орто тюрк доорундагы педагогикалык ойлор. - Бишкек: Ж.Баласагын атындагы КУУнун басмаканасы, 2006. - 307 б.
2. Орто кылымдык орток тюрк жана иран-тажик поэзиясындагы интеграциялык процесстер: гумандуулук идеялары. - Бишкек: Айат, 2008. -

184 б.

3. Орто кылымдардагы кыргыз жазма жана оозеки поэзиясы: интегративдик тенденциялары; типологиялык процесстер. - Бишкек: Бийиктик, 2009. - 180 б.

4. Акындар поэзиясы (XI-XV к.к.). - Бишкек: Бийиктик, 2010. – 216 б.

Илимий макалалар:

5. «Курманбек» эпосунда кыргыз табиятынын жана мейкиндик темасынын чагылдырылышы // Эл агартуу. - Бишкек, 2005. - №11-12. - 60-68 - бб. (Авторлош Матамарова А.У., Эрматов А.)

6. Орто тьрк поэзиясынын чыгаандары // Эл агартуу. – Бишкек, 2005. - №11-12. - 68-77 - бб. (Авторлош Матамарова А.У., Эрматов А.)

7. Еще раз о тюркизмах в поэме «Слово о полку Игореве» // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2006. - №1. - С.182-184.

8. Байыркы чыгыш (буддалык, манихейлик) тексттери жана андагы тьркий поэзиянын ьлгьльрь // Социальные и гуманитарные науки. – Бишкек, 2005, - №3. - 142-144 - бб.

9. Орто кылымдык кыргыз жеринин тарыхый булактарда чагылдырылышы // Социальные и гуманитарные науки. – Бишкек, 2005. - №3. - 111-113 - бб. (Авторлош, Матамарова А.У.)

10. Орто кылымдык Кытай поэзиясындагы тьрк темасы // Эл агартуу. – Бишкек, 2006. - №5-6. - 10-17 - бб. (Авторлош Эшиева С.)

11. Орто тьрк доорунун поэзиясы жана тили // ОшМУнун «Жарчысы». – Ош, 2006. - №1-2. - 76-79 - бб. (Авторлош Матамарова М.У., Матамарова А.У.)

12. Орто кылымдык чыгыш поэзиясындагы типологиялык процесстер // ОшМУнун «Жарчысы». – Ош, 2006. - №3-4. - 73-76 - бб. (Авторлош Матамарова М.У., Матамарова А.У.)

13. Гуманистические идеи в поэзии Низами Гянджеви // Ташкент: Фан, 2007. - С.7-12. (В соавторстве Матамарова М.У.)

14. Омар Хайямдын чыгармачылыгындагы адеп-ыймандуулук идеялары // ОшМУнун «Жарчысы». – Ош, 2007. - №2. - 33-36 - бб.

15. Средневековые этнокультурные взаимоотношения среднеазиатских народов // Алматы: Высшая школа Казахстана: Улт тагылымы - Достояние нации, 2007. - №1 (2). - С.269-273.

16. Этико-гуманистические взгляды средневековых тюркских поэтов // Алматы: Высшая школа Казахстана: Изденіс-Поиск, 2007. - №2 (1). – С.309-313.

17. Тюркизмы в поэме «Слово о полку Игореве» // Душанбе: Труды Технол. университета Таджикистана, 2007. Выпуск XII. - С.260-267. (в соавторстве Матамарова А.У.)

18. О тюрко-согдийских культурно-этнических интеграционных процессах раннего средневековья // Душанбе: Труды Технол. университета Таджикистана, 2007. Выпуск XII. - С.267-273.

19. Орто кылымдардагы кыргыз поэзиясынын фольклор жана байыркы рун тексттери менен интегративдик мьнэзъ // Эл агартуу. – Бишкек, 2009. - №11-12. - 50-56 - бб.

20. Этностордун генеологиялык башаты кайдан? // Эл агартуу. – Бишкек, 2010. - №1-2. - 43-55 - бб.

21. Ырчылар чыгармачылыгындагы гумандуулук идеялар // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2009. - №8. – 210-213- бб.

22. Интегративные тенденции в поэзиях средневековья // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2009. - №8. – 219-221- бб.

23. Орто кылымдардагы илимге чейинки кез караштар жана тео-космогониялык ойлор // Известия ВУЗов. – Бишкек, 2010. - №2. - 129-132 -бб.

24. Акындар поэзиясына мьнэздъ ыр тъзълыштёръ // Социальные и гуманитарные науки. – Бишкек, 2010. - №1-2. – 117-118 – бб.

25. Орто кылымдык Чыгыш поэзиясындагы интегративдик кёрънъштёр // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2010. - №2. – 281-283 - бб.

26. Орто кылымдардагы илим-билимдин чыгыш жана батыштын маданий-маалыматтык мейкиндигиндеги интегративдик орду // КР УИАнын Кабарлары. – Бишкек, 2010. - №2, - 127-129 - бб.

Эл аралык жана республикалык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларынын материалдарында:

27. Кънчыгыш търкий ренессансынын чыгаандары // Проф. Ж.Мамытовдун 70 жылдыгына арналган «Кыргыз филологиясынын актуалдуу маселелери» аттуу респ. илимий-практ. конф. материалдары // - Каракол, К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун илимий-практикалык басылмасы, 2005. - №9. - 163-167- бб.

28. Орто търк доор адабиятынын таъкы жылдыздары // Материалы межд. научно-теоретич. конф. «Тюрко-арабский мир в эпоху Махмуда Кашгари-Барскани и современность» // Бишкек, Махмуд Кашкари-Барскани атындагы Чыгыш университети, «Билим жана тарбия», 2005. - 1-2 (5-6). - 328-336 - бб.

29. Кутб Хорезми жана орто кылымдык чыгыш поэзиядагы типологиялык процесстер // Проф. Ж.Мамытовдун 70 жылдыгына арналган «Кыргыз филологиясынын актуалдуу маселелери» аттуу респуб. илимий-практ. конф. материалдары // Каракол, К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун илимий-практикалык басылмасы, 2005. - №9. - 160-163 - бб. (авторлош Матамарова А.У.).

30. Кыргыздардын байыркы тарыхын изилдөөдө уруулук этнонимдерге таянуу маселеси // Материалы межд. научно-практ. конф., посвященной 80-летию КНУ им. Ж.Баласагына. - Бишкек, Ж.Баласагын атындагы КУУнун «Жарчысы», 2006. Серия 6. - 382-386 – бб.
31. Орто тьрк доорундагы билим жана илим маселелери // Материалы междун. научно-практ. конф., посвященной 80-летию КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек: Ж. Баласагын атындагы КУУнун «Жарчысы», 2006. Серия 6. - 387-390 - бб. (авторлош Эрматов А.)
32. Кыргыз этнопедагогдорунун илимий-изилдөөлөрүнүн тенденциясы // А.Осмонкуловдун 80 жылдык мааракесине арналган эл аралык илимий-практ. конф. материалдары, КМЮА. - Бишкек: Салам, 2006. - 190-197- бб.

Эшиев Асылбек Мирзатилаевичтин «Акындар поэзиясы: эволюциясы, интегративдик тенденциясы; типологиялык процесстер (XI-XV к.к.)» аттуу темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

Резюмеси

Тыйындъ сездър: Орто кылымдардагы акындар поэзиясы, орток тьрк поэзиясы, жазма жана оозеки поэзия, ырчылар чыгармачылыгы, төкмө ырчылар, жазгыч акындар, элдик оозеки чыгармачылык, фольклор, эволюция, интегративдик тенденция, типологиялык процесстер.

Изилдөөнүн объектиси: XI-XV кылымдардагы акындар поэзиясы.

Изилдөөнүн максаты: XI-XV кылымдардагы акындар поэзиясынын эволюциясын, андагы интегративдик тенденцияларды, типологиялык процесстерди аныктоо жана анын дыйнөлөк адабияттагы ордун, ролун, маанисин, заманбаптуулугун айкындoo.

Изилдөөнүн методдору: Салыштырма-тарыхый жана салыштырма-адабий методдор; орто кылымдардагы акындар поэзиясынын интегративдик тенденциясын изилдөөдө анализ жана синтез ыкмалары; адабият таануу, тарых, этика-философиялык адабияттарды, акындар поэзиясын, элдик оозеки чыгармачылыгын, байыркы рун тексттерин изилдеп ыйрөнө.

Изилдөөнүн илимий жабычылдыгы: XI-XV кылымдардагы акындар поэзиясынын дыйнөлөк маданий, адабий тенденцияга кошкон салымы, орду жана ролу илимий негизде аныкталгандыгы; орто кылымдардагы акындар поэзиясынын интегративдик тенденциясынын жана типологиялык процесстеринин биринчи жолу илимий-теориялык анализге алынышы; кыргыз адабиятында орто кылымдык акындар поэзиясы боюнча комплекстө алгачкы илимий эмгектин иштелип чыгышы.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу: Изилдөөнүн натыйжаларын илим-изилдөө мекемелеринин кызматкерлери, жогорку окуу жайларынын окутуучулары жана студенттери, орто окуу жайларынын мугалимдери жана окуучулары тарабынан окуу китеби, окуулук катары колдонууга жана окуу программаларын, окуу китептерин, окуулуктарын кайра тззөдө авторлор тарабынан пайдаланууга болот.

Биринчи главада орто кылымдардагы акындар поэзиясынын ыр тззльштөрь, алардын интегративдик мьнөзө талданат. **Экинчи главада** орто кылымдардагы акындар поэзиясынын эволюциясы, интегративдик тенденциялары; типологиялык процесстери изилденет. **Тчынчь глава** XI-XII кылымдардагы акындар поэзиясынын интегративдик тенденциясы, типологиялык процесстерин иликтөөгө алат. **Төртүнчь главада** XIII-XV кылымдардагы акындар поэзиясынын интегративдик тенденциясы, типологиялык процесстери каралат.

Резюме

диссертационной работы Эшиева Асылбека Мирзатилаевича на тему: «Акынская поэзия: эволюция, интеграционная тенденция; типологияческие процессы (XI-XV в.в.)» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература

Ключевые слова: Акынская поэзия в средних веках, общетюркская поэзия, пишущие акыны-поэты, акыны-импровизаторы, акынская поэзия, акынское творчество, устное народное творчество, фольклор, эволюция, интеграционная тенденция, типологияческие процессы.

Объект исследования: Акынская поэзия в XI-XV веках.

Цель исследования: Определить эволюцию, интеграционную тенденцию и типологияческие процессы акынской поэзии в XI-XV веках, их место, роль, значение и актуальность в современной литературе.

Методы исследования: Сопоставительно-исторические, сопоставительно-литературные методы исследования; приемы анализа и синтеза в исследовании интеграционных тенденций акынской поэзии средневековья; изучение литературоведческой, исторической, этико-философской литературы, творчества акынской поэзии, фольклора и древних рунических текстов.

Научная новизна исследования: Определены на основе научного исследования место и роль акынской поэзии XI-XV веках в мировой культурно-литературной тенденции; осуществлен в первый раз научно-теоретический анализ интеграционных тенденций и типологияческих процессов акынской поэзии в средних веках; разработана впервые в кыргызской литературе комплексная научно-теоретическая работа по средневековой акынской поэзии.

Практическое значение: Выпущены 4 монографии (19,75 п.л., 19,25 п.л., 11,5 п.л., 11,25 п.л.). Результаты исследования могут быть использованы сотрудниками научно-исследовательских учреждений, преподавателями и студентами, учителями и учащимися; учеными и методистами в усовершенствовании учебных программ, учебных пособий и учебников.

В первой главе рассматриваются стихосложения в средневековой акынской поэзии, и их интеграционный характер. **Во второй главе** исследуются эволюция, интегративные тенденции, типологияческие процессы акынской поэзии в средних веках. **В третьей главе** обсуждаются интегративные тенденции, типологияческие процессы акынской поэзии в XI-XII веках. **В четвертой главе** рассматриваются интегративные тенденции, типологияческие процессы акынской поэзии в XIII-XV веках.

Resume

of dissertation Eshiev Asylbek Mirzatalaevich on a theme «The Poets poetry: evolution, integration tendency, typology process (XI-XV c.)». The dissertation work on the competing of doctorate degree of philological science speciality – 10.01.01 kyrgyz literature.

Key words: Kyrgyz writing and oral poetry of middle ages, turkic poetry, national singers-poets, poets- improvizators, poetry of national singers, national poets creative works, oral folk creative works, pholclorists, integrational tendency, typological processes, poetical traditions.

Object of research: The Poets poetry (XI-XV c.).

Purpose of research: To determine integrational tendency and typological processes Kyrgyz writing and oral poetry of middle ages; investigate culture – informational places and importans of oral folk creative works, ancient turkic writing texts, folk eposes in genesis and its evolution in kyrgyz national singers poetry; to define integrational character of oral folk creative works and singers poetry.

Methods of research: Analisis of literary, historical ethnographical literature and creative works of national singers poetry and folklore, integrational processes in creative works of middleaged national poets and poet improvizators, to study the works of pholclorists, ethnographis, historian, poets and writers.

Scientific novelty of research: There were defined importance and purpose of middleaged kyrgyz writing and oral poetry in a world culture-literary tendency, scientific-theoretical analisis integrational tendency and typological processes of middleaged writing and oral poetry; for the first time have been elaborarte the scientific work on middleaged kyrgyz writing and oral poetry.

Practical value of research: Have been published 4 monographs (19,75; 19,25; 11,5; 11,25). The result of research can be used by collaborators, scientific-research, institutions, teachers, students, pupils, scientists and methodologists in drowing up curriculums and textbooks.

In the **first chapter** the prosody of medieval abyn poetry and their integrative character are under review. In the **second chcond chapter** evolution, integrative tendentious and typological processes of akin poetry of the Middle Ages are explored. In the **third chapter** integrative tendentious ,typological processes of akyn poetry XI-XII centuries are. In the **fourth chapter** integrative tendentions and typological processes of akyn poetry of XIII-XV centuriies care under review.

ЭШИЕВ АСЫЛБЕК МИРЗАТИЛАЕВИЧ

АКЫНДАР ПОЭЗИЯСЫ: ЭВОЛЮЦИЯСЫ, ИНТЕГРАТИВДИК ТЕНДЕНЦИЯСЫ;
ТИПОЛОГИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕР (XI-XV к.к.)

Тех. редактору *Бейшеналиева А.И.*

Басууга 25.04.2011. берилди. Форматы 60x84 ¹/₁₆. Офсеттик кагаз.

Офсеттик басуу. К,л,мү 2,75.т. Нускасы 100 д.

Бишкек ш., Сухомлинов к,ч., 20.

“Текник” ББ Кыргыз мамлекеттик техникалык университети,

т: 54-29-43 E-mail: ict@ktu.aknet.kg, beknur@mail.ru